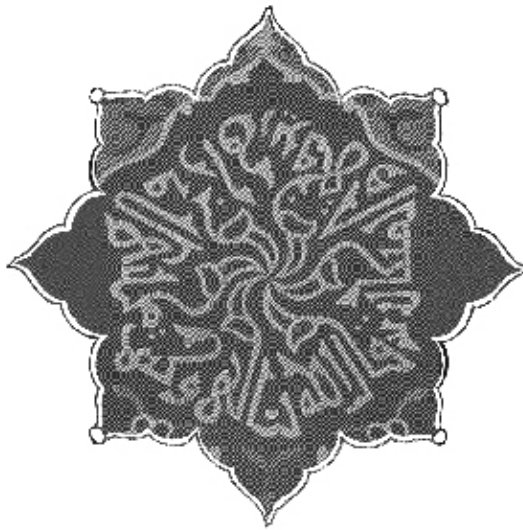

تزیینات کتیبه‌ای آستانه مقدسه قم

زهرا شریعت

چکیده

حضرت معصومه (س) فرزند هفتمین امام و پیشوای مسلمانان جهان امام موسی کاظم (ع) است که از شأن و جایگاه خاصی نزد شیعیان جهان برخوردار است، اما مقام و جایگاه ایشان نزد شیعیان ایرانی و ارادتمندانی که در جوار مرقد ایشان زندگی می‌کنند، حکایتی دیگر دارد و گواه آن فوج فوج مشتاقان و مومنانی هستند که از گوشه و کنار ایران هر روزه به زیارت آن حضرت می‌شتابند. به همین دلیل شهر قم نیز از هنگامی که سلسله‌ی صفوی تشیع را مذهب رسمی ایران قرار داد، از نظر زیارتی اهمیت ویژه‌ای یافت. پادشاهان صفوی برای ابراز ارادت خویش به خاندان نبوت و اهل بیت پیامبر کوشش‌های فراوانی برای نشان دادن بزرگی و علم ایشان انجام دادند. از این رو بیشترین گسترش و توسعه حرم و توجه به معماری آن، در زمان پادشاهان صفوی صورت گرفته است. در این راستا، یکی از ابزارهایی که از آن در ایجاد فضایی معنوی کمک گرفته شده، کتیبه‌هایی با درونمایه شیعی است. این کتیبه‌ها که مضمون آن‌ها با مشاوره علمای اسلامی تعیین می‌شد، در برگزیده آیات قرآنی، احادیث ائمه، نام‌ها و اسامی امامان و ادعیه و گاه اشعاری در وصف و مدح اهل بیت است. از این میان آنچه بیش از همه تعصب و ارادت هنرمندان و پادشاهان یا حامیان هنری را نشان می‌دهد، استفاده از نام امامان معصوم، حدیثی از ایشان و یا دعایی درباره ایشان است.

بخش مهمی از معماری اسلامی- ایرانی، به‌ویژه در مجموعه‌های آرامگاهی بزرگان و به‌ویژه معصومین که حرم مطهر حضرت معصومه (س) نیز در شمار آنهاست و همواره در دوره‌های مختلف مورد توجه پادشاهان مسلمان و هنرمندان و معماران شیعه قرار گرفته، استفاده از نمونه‌های متعددی از کتیبه‌ها، با موضوعات فوق‌الذکر است.

این مقاله با هدف شناسایی و بررسی کتیبه‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س) تنظیم گردیده است. سؤالاتی که در این مقاله پاسخ داده می‌شود:

- ۱- استفاده از کتیبه در معماری مراقد معصومین چه جایگاهی دارد؟
- ۲- نمونه‌های کتیبه‌ای مرقد مطهر حضرت معصومه (س) کدامند و چه مضامینی را در بر می‌گیرند؟

اهدایی که در این مقاله مد نظر است:

- ۱- بررسی مضامین کتیبه‌های حرم حضرت معصومه (س).
- ۲- دستیابی رابطی مضمونی کتیبه‌ها با شأن و جایگاه اهل بیت، به‌ویژه حضرت معصومه (س). این مقاله با استفاده از اسناد و مدارک مکتوب و به روش توصیفی- تحلیلی تهیه شده است. واژگان کلیدی: حضرت معصومه (س) مرقد مطهر، تزیینات کتیبه‌ای، مضامین دعایی و حدیثی، معماری آرامگاهی.

پژوهشگر هنر اسلامی

مقدمه

هنر اسلامی سرچشمه‌ی آخرین کتاب آسمانی و اولین پایگاه مسلمانان است و تمامی کسانی که هنر اسلامی را مورد مطالعه و بررسی قرار داده اند، بی شک به این نتیجه رسیده اند که منبع اصلی هنرهای دینی در تمام سرزمین‌های مسلمان نشین، قرآن و مسجد است. حتی می توان گفت که تمامی رشته های هنری و به ویژه معماری، در کشورهای اسلامی، به شکلی ریشه در مقدسات و الهامات دینی دارند.

قرآن کریم با همه آموزه های دینی، عقلی، عرفانی و اجتماعی اش در عین حال خود یک اثر هنری است که خالق آن خداوند است. خالق هنر اسلامی، انسان- نگین خلقت هنری خداوند- است. او آفرینش خود را از ایمان مذهبی‌اش اتخاذ می‌کند و این ایمان سیر شگفتی را در تاریخ آغاز می‌نماید.^۱

مسجد که اولین پایگاه سیاسی و مذهبی و روحانی و متعلق به تمامی مسلمانان و جایگاهی است که در آن هر انسان بدون هیچ مانع و مزاحمی، در خلوت روحانی و الهی خداوند قرار می‌گیرد، مخلوق دست انسان است. انسانی که می‌کوشد تا تمامی پریشانی‌ها و مصائب دنیوی را در حریمی امن و در کنار محرمی بزرگ به فراموشی بسپارد.

هنر اسلامی گویا ممتاز است به این‌که پیوسته با روح اسلام سازگاری داشته باشد و این سازگاری دست کم در مظاهر اصلی، مانند معماری مکان‌های مقدس نمودار است.^۲

بدین شکل معماری مکان‌های مقدسی چون مسجد، مدرسه و آستان حرم امامان معصوم (ع) به دست مخلوق خالق هنر، به زیباترین شکل آراسته شد. از آن میان می‌توان به کتیبه‌هایی اشاره نمود که بازتاب تمایلات زیبایی شناسانه هنر و پیوند مستقیم فرهنگ، مذهب و اعتبار ملیتی است، چه وجود آن‌ها در اماکن مذهبی، انسان را به سوی اشراق و شهود الهی سوق می‌دهد و انسان با ورود به همچون فضاهای مقدسی، خود را در میان دنیایی معنوی می‌یابد که یادآور بهشتی است که قرآن از آن سخن گفته است.^۳

هنر قدسی با تجلی حروف و اصوات کتاب الهی سرو کار دارد و در زمینه هنرهای تجسمی بیش از هر چیز در قالب اماکن مقدس و خوشنویسی و کتیبه‌نگاری نمود یافته است.

هنر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری، با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد، با وجود تمامی تفاوت‌های سبک‌شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به عنوان عنصری تزیینی، در یکدست کردن انواع گوناگون بناها به کار رفته است. در مساجد اسلامی جایگاه‌های مشخصی به‌عنوان مکان مناسب نگارش کتیبه‌ها، در فضاهای داخلی و خارجی بنا در نظر گرفته می‌شود. غیر از مساجد، بناهای دیگری چون بقعه‌ها یا بناهای آرامگاهی نیز از کتیبه به همان سبک و سیاق مسجد، بهره می‌برند. در آرامگاه امامان، امامزادگان و شخصیت‌های مهمی که دارای گنبد و بارگاه و حریم هستند عموماً کتیبه‌هایی از انواع مختلف آن به چشم می‌خورد. حرم مطهر حضرت معصومه (س) در شهر قم نیز از جمله این بناهاست. بنای مذکور از آن‌جایی که متعلق به یکی از ائمه‌ی معصومین است، همچنین به دلیل حضور مستمر تشیع در ایران و ارادت و تعصب ایرانیان در دوره‌های مختلف، همواره مورد توجه هنرمندان و حامیان آن‌ها بوده و در هر دوره، مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته و یا قسمت‌هایی بر آن افزوده شده است. از این رو در این بنای عظیم، می‌توان آثار و نشانه‌های معماری دوره‌های مختلف را یافت. کتیبه نیز که یکی از شاخصه‌های تزیینی و مفهومی معماری اسلامی است در جای‌جای این مکان مقدس قابل مشاهده است. بنابراین موضوعی که این مقاله به آن می‌پردازد، بررسی کتیبه‌های حرم مطهر و مطالعه مضامین آن‌هاست. از این رو در بخش‌های ابتدایی مقاله، بررسی جایگاه کتیبه در معماری اسلامی، شخصیت و سیره حضرت معصومه (س) و تحولات تاریخی بنای حرم مطهر مورد مطالعه قرار گرفته و سپس نمونه‌هایی از کتیبه‌های حرم بررسی می‌گردد. از آن جهت که در گردآوری تصاویر حرم مطهر حضرت معصومه (س)، محدودیت‌هایی وجود دارد، چه بسا وجود تصاویر بیشتر، اطلاعات بیشتری نیز در اختیار ما قرار می‌داد و در نتیجه بررسی موضوع مورد نظر کامل‌تر صورت می‌گرفت.

۱- زهرا، رهنورد، حکمت هنر اسلامی، تهران، انتشارات سمت، چاپ سوم، ۱۳۸۴، ص ۱.

۲- تیتوس، بورکهارت، هنر اسلامی، زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، ص ۱۶.

۳- مهناز، شایسته‌فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، دوره ۵، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰، ص ۶۱.

جایگاه کتیبه در معماری اسلامی

کتیبه در اصطلاح هنری، عبارتست از خطوط درشت و جلی که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب های مساجد و مکان های مقدس و بناهای مهم دیگر استقرار می یابد.^۴

هنر ایرانی برگرفته از حس درونی هنرمند و آمیخته با فرهنگ و مذهب و آیین های معنوی می باشد. هنرمند با استفاده از جنبه های تزئینی هنر اسلامی و برگرفته از مفاهیم نمادین، هنر خویش را به کمال مطلوب رسانده و بی شک تزئینات بناهای اسلامی و در این میان کتیبه ها که برگرفته از این گونه مفاهیم نمادین است، جایگاه ویژه ای دارند.

کتیبه ها در معماری اسلامی پس از نقوش، از خصایص بارز و اهمیت فراوان هر بنایی است. تزئینات کتیبه ای معماری اسلامی مانند گچبری، آجرکاری، سنگ کاری و کاشی کاری، گاهی با کاربرد مجزا و زمانی در تلفیق با یکدیگر توسط هنرمندان، نمایشی شگفت از زیبایی ها پدید آورده است. بنابراین هنرمند اسلامی همیشه به دنبال ابداع بوده و با کنار هم قرار دادن حروف و اشکال تصویری گوناگون و بسیار زیبا و با تنوع فوق العاده که هر کدام از آنها، تداعی گر شکلی است، توانسته نقوشی تازه و جذاب پدید آورد. تنوع کتیبه ها در کنار نقوش اسلیمی و هندسی همراه با طراحی های هنرمندانه و متنوع، همه بازتاب روحیه خلاق هنرمندان است.

کتیبه ها علاوه بر این که محل زیبایی و وحدت خط و نقش هستند، استادی و مهارت هنرمندان خطاط و کتیبه نگار را در بهره گیری مناسب از این دو عنصر در کنار هم به نمایش می گذارند. کتیبه ها ابزاری با هدف پیام رسانی به جهت انعکاس کلام خدا، سخنان اولیاء و ادعیه اسلامی هستند. همچنین کتیبه ها بر حسب زمان و مکان موقعیت شان با مواد و مصالح متفاوتی کار می شده که به عنوان نمونه می توان از کتیبه های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه های قاب بندی شده، کتیبه های تلفیقی با نقوش اسلیمی و هندسی، کتیبه های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه های دورتادور محراب، کتیبه های دورتادور طوق گنبد و شبستان، کتیبه های ساده ای ایجاد شده با سطوح آجری یا کاشی نام برد.^۵

موضوع کتیبه ها با توجه به دوره های مختلف معماری اسلامی متغیر بوده است. یکی از راه های شناخت بیشتر کتیبه ها، شناسایی تنوع کاربرد عناصر تزئینی و نقوش به کار رفته در آنهاست که در دوره های مختلف معماری متفاوت بوده است. کتیبه ها را به طور کلی می توان به دو نوع کتیبه های حاوی موضوعات مذهبی و ادبی و کتیبه هایی که اطلاعات بنا و سازنده بنا را در خود دارد تقسیم کرد. اما در کتیبه ها، با مضامین مذهبی، آیات قرآنی، اسماء... استفاده از نام پیامبر (ص)، و ائمه اطهار که مشخص ترین و مهم ترین آنها، استفاده از نام علی (ع) است، کاربرد بیشتری داشته است. بنابراین موضوع کتیبه ها می تواند شامل سوره ها و آیات قرآنی مانند سوره های کوچک جزء سی ام، اسماء جلاله، ادعیه، اسمی مبارکه مانند نام پیامبر (ص) امامان و معصومین و احادیث شیعی، همانند اَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا باشد. کتیبه ها را از لحاظ داشتن معنای مذهبی می توان به سه قسم تقسیم نمود: کتیبه های قرآنی، دعایی و حدیثی. به نظر می رسد که آیات قرآنی به عنوان بیشترین تزئین بنایی سطوح خارجی و داخلی ساختمان ها کاربرد داشته است. کتیبه های قرآنی اغلب در برگرفته ای جمالی در اظهار ایمان و اعتقادات مسلمانان می باشد. این اعتقادات اغلب به خط کوفی، معنوی ترین خط عربی، نشان داده شده و در حاشیه داخلی گنبد، خاصه نزدیک محراب، محل تجمع و تمرکز مسلمانان، جای گرفته است.

در کنار استفاده از قرآن در کتیبه ها، به گروهی از کتیبه ها برمی خوریم که در اهمیتی یکسان همانند آیات قرآنی مورد استفاده قرار می گیرند و شامل دعاهایی برگرفته از کتاب های ادعیه با مضمون ستایش خداوند و تکریم ائمه معصومین (ع) است. من جمله کتاب معروف مفاتیح الجنان.^۶ اهمیت کتیبه های دعایی در این است که یاد آور حضور خداوند است و نتیجتاً شخصی که دعا را قرائت می کند به نوعی عرفان دست می یابد. معنویتی که با قرائت ادعیه بر در و دیوار مساجد و دیگر اماکن مذهبی ایجاد می شود، تقرب او را به خداوند و ائمه بیشتر می کند، قلب او را از شبهات و هر آنچه که حجاب بین او و خداوند است پاک می گرداند و او با آمادگی بیشتر، حضور قلب و توجه، به عبادت می پردازد.^۷ دسته سوم کتیبه ها، که مزین کننده اماکن مذهبی می باشند، احادیث قدسی و نبوی و احادیثی

۴- حبیب الله، فضایی، تعلیم خط، انتشارات سروش، چاپ چهارم، ۱۳۶۳، ص ۱۳۰.

۵- مریم، فراست، به کارگیری شاخصه های معماری اسلامی در معماری مسجد محله، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۶۴.

۶- این کتاب به وسیله حاج شیخ عباس قمی در سال ۱۳۹۱/۱۹۷۱ جمع آوری شده است.

۷- مهناز، شایسته فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، ص ۷۳.

هستند که از امامان نقل شده‌اند. حدیث که بازگو کننده سخنان پیامبر و امامان است در کتیبه‌نگاری در دوره‌های مختلف معماری اسلامی کاربرد فراوان دارد. مفهوم عرفانی کتیبه‌های حدیثی نیز تا اندازه‌ای از جو شیعی است که در آن‌ها انعکاس یافته است. مظهر و مثل حقیقت معنوی در جهان مادی، اولیاء هستند که مقام معنوی آن‌ها در سلسله مراتب هستی به منزله قطب عالم است.^۸ اما در تزئین و کتیبه‌نگاری بناهای معماری مذهبی، از اواخر دوره صفوی به بعد، مضامین ادبی و شعرگونه نیز به چشم می‌خورد. این مضامین عمدتاً اشعاری در وصف اهمیت و یا تقدس بنا، یا اشعاری در رابطه با بانی بنا را در بر می‌گیرد. این گونه مضامین در دوره ذکر شده به ویژه در بناهای آرامگاهی بسیار به چشم می‌خورد.

زندگی و سرگذشت حضرت فاطمه معصومه (س)

حضرت فاطمه معصومه (س) فرزند امام هفتم شیعیان، حضرت موسی بن جعفر و خواهر امام رضا (ع) است. درباره تاریخ ولادت و مدت عمر شریف ایشان مانند بسیاری از وقایع تاریخی دیگر اظهار نظر مسلم و دقیقی نمی‌توان نمود، اما در میان آراء مورخین يك روایت را می‌توان ارجح دانست. حاج شیخ علی‌نمازی در کتاب «مستدرک سفینه»^۹ ولادت فاطمه معصومه (س) را روز اول ذی‌قعدة سال ۱۷۳/۷۸۹ در مدینه دانسته است. بر این اساس سن این بانو در زمان شهادت پدرش، حضرت امام موسی کاظم ده سال بیشتر نبوده است. پس از شهادت پدر، وی تحت مراقبت و تربیت برادر بزرگوارش حضرت علی بن موسی الرضا (ع) قرار گرفت. در سال ۲۰۰/۸۱۵ در پی اصرار و تهدید مأمون عباسی، سفر تبعیدگونه حضرت رضا (ع) به مرو انجام شد و آن حضرت بدون این‌که کسی از بستگان و اهل بیت خود را همراه ببرد، راهی خراسان شدند.^{۱۰} در سال ۲۰۱/۸۱۶، يك سال پس از هجرت برادر، حضرت معصومه (س) به اشتیاق دیدار برادر و ادای رسالت، به همراه عده‌ای از برادران و برادرزادگان از مدینه به طرف خراسان حرکت کرد. در طول راه آن حضرت نیز همچون عمه بزرگوارش، حضرت زینب (س) پیام مظلومیت و غربت برادر گرامیش را به مردم مومن و مسلمان می‌رساند و مخالفت خود را با حکومت بنی‌عباس اظهار می‌نمود. بنابراین هنگامی که کاروان ایشان به ساوه رسید، عده‌ای از مخالفان ایشان با پشتیبانی حکومت، با همراهان حضرت وارد جنگ شدند. عده زیادی از مردان کاروان به شهادت رسیدند. حضرت فاطمه معصومه (س) در شهر ساوه دچار بیماری سختی شدند، لذا به قم، که مرکز شیعیان در آن زمان بود، عزیمت کردند. در علت بیماری حضرت معصومه (س) اندوه فراوان و مسمومیت را ذکر کرده‌اند. چون خبر ورود حضرت فاطمه معصومه (س) به گوش اهالی قم رسید، اشراف و اهالی قم و پیشاپیش آن‌ها موسی بن خرزج به استقبال فاطمه معصومه (س) تا ساوه رفتند. حضرت پس از ورود به قم در منزل وی اقامت گزیده و مدت هفده روز مهمان او بودند.^{۱۱} این منزل که به نام «ستیه» معروف است در محله میدان میر واقع گردیده و معبد فاطمه معصومه (س) در وسط آن خانه که اکنون مدرسه علمیه و مسجد شده، به نام بیت النور معمور و مزار مردم نزدیک و دور است. حضرت فاطمه معصومه (س) در روز دهم و به قولی دیگر دوازدهم ربیع‌الثانی سال ۲۰۱/۸۱۶ در غربت چشم از دنیا فرو بست. پس از شهادت آن بانو، مردم قم با تجلیل فراوان پیکر پاک آن حضرت را به سوی محل فعلی که در آن روز بیرون شهر و به نام «باغ بابلان» معروف بوده تشییع نمودند. در سال ۲۵۶/۸۱۹ اولین گنبد را حضرت زینب (س) فرزند امام جواد، بر فراز قبر شریف ایشان بنا کرد و تربت پاک آن بانوی بزرگوار اسلام، قبله‌گاه قلوب مسلمانان شد.^{۱۲} در شأن زیارت ایشان احادیث مکرری از جانب امامان معصوم ذکر شده است. امام صادق (ع) فرموده: «مَنْ زَارَهَا عَارِفًا بِحَقِّهَا فَلَهُ الْجَنَّةُ» «کسی که آل حضرت را زیارت کند در حالی که آگاه و متوجه شأن و منزلت او باشد به بهشت می‌رود».^{۱۳} امام جواد نیز در حدیثی می‌فرماید: «مَنْ زَارَ قَبْرَ عُمْتِي بِقَمٍّ فَلَهُ الْجَنَّةُ» «کسی که عمه ام را در قم زیارت کند، پادشاه او بهشت است». امام رضا (ع) در روایتی به تکریم و احترام حضرت معصومه (س) پرداخته و می‌فرماید: «هر کس نتواند به زیارت من بیاید، برادرم را در ری یا خواهرم را در قم، زیارت کند که ثواب زیارت مرا در می‌یابد»^{۱۴} لقب «معصومه» را امام رضا (ع) به خواهر خود عطا فرمود. آن حضرت در روایتی فرمود:

۸- مهناز، شایسته فر، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، پیشین، ص ۱۲۶.

۹- مستدرک سفینه البحار، نوشته‌ی علی‌نمازی شاهرودی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۷/۱۴۱۸.

۱۰- محمدمهدی، فقیه محمدی جلالی گیلانی، انوار پراکنده، نشر جمکران، برگرفته از سایت حرم حضرت معصومه (س)، ۸۶/۱۱/۷، ساعت ۱۱:۰۰.

www.masoumeh.com

۱۱- سید جعفر میر عظیمی، بارگاه فاطمه معصومه علیها السلام تجلیگاه فاطمه زهرا علیه السلام، قم، انتشارات مشهور، ۱۳۸۳، صص: ۳۲-۳۰.

۱۲- محمد علی شهاب و حسن باقری، فاطمیون، قم، جمکران و زندگی نامه حضرت معصومه، تهران، انتشارات زریب، ۱۳۷۸، ص ۲۱.

۱۳- بحارالانوار، جلد ۴۸، ص ۳۰۷، نقل شده در احادیث درباره حضرت معصومه (س) در سایت حرم حضرت معصومه: ۸۶/۱۱/۷ ساعت ۱۰:۳۰.

www.masoumeh.com

۱۴- زبدة التصانیف، ج ۶، ص ۱۵۹، به نقل از کتاب کریمه اهل بیت، علی اکبر مهدی پور، نشر حاذق، قم، ۱۳۷۴، ص ۳.

که مرا زیارت کرده است» این لقب، که از سوی امام معصوم به این بانوی بزرگوار داده شده، گویای جایگاه والای ایشان است.^{۱۰}

لقب دیگر حضرت معصومه (س) کریمه اهل بیت است. این لقب بر اساس رؤیای صادقانه یکی از بزرگان، از سوی اهل بیت به این بانوی گرانقدر داده شده است.^{۱۱}

شمار احادیث قابل توجه و مستند از ائمه معصومین (ع)، همگی نشان از جایگاه والا و منزلت ارجمند این بانوی گرامی اسلام است.

ساختار معماری و بخش‌های حرم مطهر

مجموعه حرم مطهر حضرت معصومه (س) یکی از ارزشمندترین آثار معماری اسلامی ایران است که آثار گرانبهایی از سده‌های مختلف را در بر دارد. از همان زمانی که پیکر حضرت فاطمه معصومه (س) در این محل به خاک سپرده شد بسیاری از امامزاده‌گان، علویان و بزرگان، در مجاورت این تربت به خاک سپرده شدند و بناهایی بر فراز آن‌ها ساخته شد.

۱۵- ناسخ التواریخ، جلد ۳، ص ۶۸، به نقل از کتاب کریمه اهل بیت، پیشین، ص ۳۲.

۱۶- ماجرای این رؤیای صادقانه بدین شرح است: «مرحوم آیت الله سید محمود مرعشی نجفی، پدر بزرگوار آیت الله سید شهاب الدین مرعشی (ره) بسیار علاقه‌مند بودند که محل قبر شریف حضرت صدیقه طاهره (س) را به دست آورد. ختم مجزی انتخاب کرد و چهل شب به آن پرداخت. شب چهلیم پس از به پایان رساندن ختم و توسل بسیار، استراحت کرد. در عالم رؤیا به محضر مقدس حضرت باقر(ع) و یا امام صادق (ع) مشرف شد. امام به ایشان فرمودند: «عَلَيْكَ بِكَرْمَةِ أَهْلِ الْبَيْتِ». یعنی «به دامان کریمه اهل بیت چنگ بزن». ایشان به گمان این‌که منظور امام (ع) حضرت زهرا (س) است، عرض کرد: «قربانت گردم، من این ختم قرآن را برای دانستن محل دقیق قبر شریف آن حضرت گرفتم تا بهتر به زیارتش مشرف شوم». امام فرمود: «منظور من، قبر شریف حضرت معصومه در قم است.» سپس افزود: «به دلیل مصالحی، خداوند می‌خواهد محل قبر شریف حضرت زهرا (س) پنهان ماند؛ از این رو قبر حضرت معصومه (س) را تجلی گاه قبر شریف حضرت زهرا(س) قرار داده است. اگر قرار بود قبر آن حضرت ظاهر باشد و جلال و جبروتی برای آن مقدر بود، خداوند همان جلال و جبروت را به قبر مطهر حضرت معصومه (س) داده است.» مرحوم مرعشی نجفی هنگامی که از خواب برخاست، تصمیم گرفت رخت سفر بر بندد و به قصد زیارت حضرت معصومه (س) رهسپار ایران شود. وی بی درنگ آماده سفر شد و همراه خانواده اش نجف اشرف را به قصد زیارت کریمه اهل بیت ترک کرد. (علی اکبر مهدی پور، کریمه اهل بیت، پیشین، ص ۴۳).

در سال ۲۵۶/۸۶۹، زینب - نواده امام جواد - بنایی بر تربت حضرت معصومه (س) بنا نهاد که تا اواسط سده یازدهم/ پنجم برجای مانده است. درگاه غربی بنا را «ابوالحسن زید بن احمد بن بحر اصفهانی» - عامل قم - در سال ۳۵۰/۹۶۱ توسعه داد و در آن نسب کرد. در سال ۴۷۷/۱۰۸۴ در چند جای بنایی ساخته شده، امیر ابوالفضل عراقی - از رجال دوره طغرل سلجوقی - بنایی حدود ۱۱ متر و ارتفاع ۱۴ متر بنا نمود که سر بنای کوچکتر قبلی را در برگرفت. این بنا از داخل و خارج به شکل برج و بدون ایوان و بخش‌های تابعه بوده که پوشش بیرونی آن، کلاه خودی با گردنی بلند و آراسته به نقوش و تزیینات آجری و کاشیکاری معقلی بوده است. در سال ۶۰۵/۱۲۰۸ امیر مظفر احمدبن اسمعیل بزرگ خاندان آل مظفر، بزرگ‌ترین استاد کاشی ساز آن زمان، محمدبن ابی طاهر کاشی قمی را به کار ساخت و پرداخت کاشی‌های متنوع مرقد واداشت. او به مدت هشت سال به این کار مشغول بود تا سرانجام در سال ۶۱۳/۱۲۱۶ کاشی‌های مرقد آماده و کار گذاشته شد.^{۱۲}

از سده سیزدهم/ هفتم به بعد و به ویژه در دوره صفویه به دلیل حضور بیشتر تفکر شیعی در اذهان مردم و حکومت‌ها، این بنا تحولات بیشتری را از سر گذراند و بخش‌های زیادی به آن اضافه شد بنایی فعلی حرم توسط شاه بیگم، در سال ۹۲۵ / ۱۵۱۹ ساخته شد. قاعده حرم به صورت هشت‌ضلعی غیر متساوی و دارای هشت صفا است. پس از این بخش، قاعده‌ی گنبد و سقف، با مقرنس‌های تزیینی قابل رویت است. از دیگر بخش‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س) می‌توان به گنبد، مناره‌ها، صحن‌ها، ایوان‌ها و ضریح مبارکه حضرت اشاره داشت.

کتیبه‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س)

کتیبه‌های انتخاب شده از حرم حضرت معصومه (س)، به جهت در دسترس نبودن عکس‌های کافی و مشکل عکاسی از فضاهای داخلی، عموماً از فضاهای خارجی بناهای حرم، شامل صحن‌ها، ایوان‌ها، گلدسته‌ها و رواق‌های ورودی به حرم انتخاب شده‌اند و در بخش داخلی، درهای ورودی به حرم و در نهایت ضریح حرم مطهر و کاشی‌های مرقد مطهر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. کتیبه‌های مورد نظر با استفاده از طبقه‌بندی مقدماتی کتیبه، در چهار بخش کتیبه‌های قرآنی، دعایی، حدیثی و ادبی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

مضامین قرآنی:

چنان که گفته شد آیات قرآن یکی از اصلی‌ترین و عمده‌ترین مضامینی هستند که در کتیبه‌های معماری به ویژه در اماکن مقدس به کار رفته‌اند. در حرم مطهر حضرت معصومه (س) کتیبه‌هایی با این مضامین بسیار دیده می‌شود.

اولین کتیبه‌ای که در این‌جا بررسی می‌شود، کتیبه پیشانی ایوان اتابکی در صحن جدید (تصویر ۱) است. صحن جدید که به نام صحن اتابکی نیز معروف است، در شرق حرم واقع و توسط میرزا علی اصغرخان امین السلطان بنا گردیده است. این صحن دارای چهار ایوان شمالی، جنوبی، شرقی و غربی است.^{۱۸}

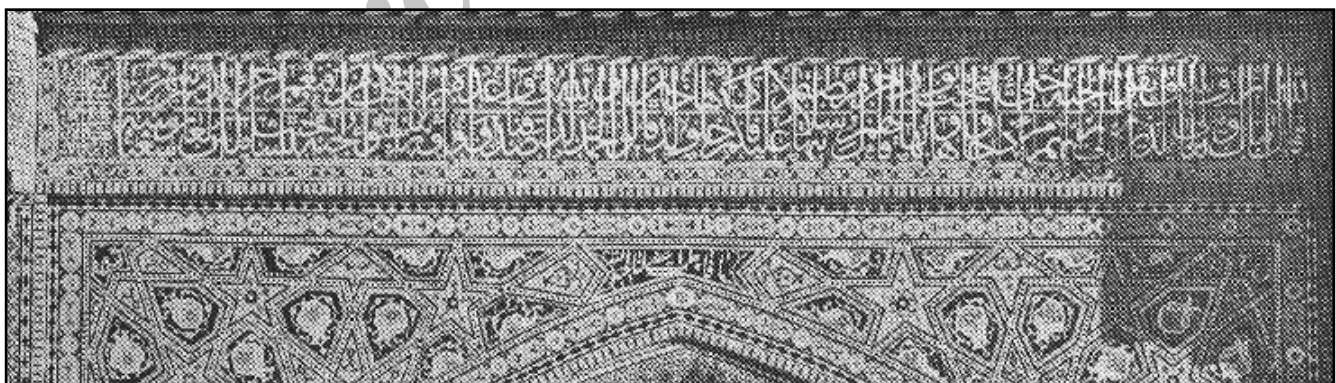
دومین کتیبه (تصویر ۲) به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی نگارش یافته و دربردارنده آیات

۷۴ و ۷۳^{۱۹} سوره‌ی مبارکه زمر می‌باشد. در پایان آیات، رقم نگارنده و تاریخ کتابت کتیبه دیده می‌شود.

در معنای آیات، خداوند می‌فرماید: «و متقیان خدا ترس را فوج فوج به سوی بهشت برند و چون بدان‌جا رسند همه درهای بهشت برویشان به احترام بگشایند و خازنان بهشتی گویند ستایش خدا را که وعده لطف و رحمتش را بر ما محقق فرمود و ما را وارث همه سرزمین بهشت گردانید تا هر جای آن بخواهیم منزل گزینیم- آنروز- پاداش نیکوکاران بسیار نیکو خواهد بود» در این آیه بر صدق وعده خداوند به پرهیزکاران مبنی بر اختصاص پاداش بهشت و نعمت‌های آن به ایشان تأکید شده است.

تصویر ۱: نمایی از صحن جدید یا صحن اتابکی، حرم مطهر.

تصویر ۲: پایین‌کتیبه قرآنی، آیات ۷۴-۷۳ از سوره مبارکه زمر، پیشانی ایوان اتابکی در صحن جدید.

تاریخ کتیبه، حاکی از این است که کتیبه متعلق به دوره قاجار و مربوط به زمان احداث صحن اتابکی است.

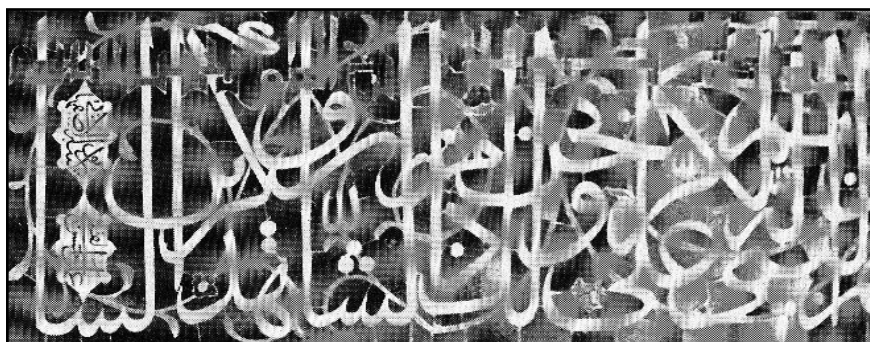
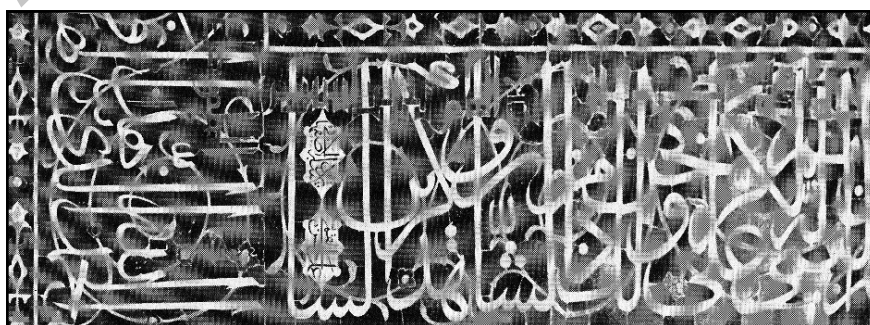
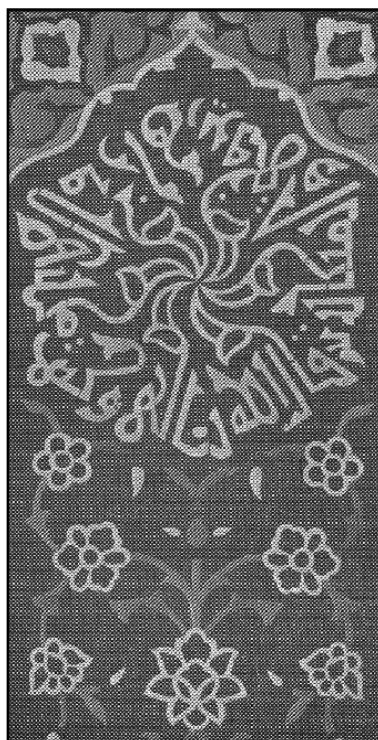
کتیبه دیگر بر بالای ایوان طلا در صحن عتیق نگارش یافته است. ایوان طلا (تصویر ۳) و دو ایوان کوچکتر کنار آن که در شمال مرقد واقعند، در سال ۹۲۵/۱۵۱۹ هنگام تجدید بنای گنبد و احداث صحن عتیق و گلدسته‌های آن ساخته شد. این ایوان به دهانه ۹، عرض ۶ و ارتفاع ۱۴/۸۰ متر دارای ازاره‌ی کاشی‌کاری فیروزه‌فام عصر صفوی است. در تعمیرات عصر فتحعلیشاه، از این

۱۹-«قال الله تبارک و تعالی و سبق الذین اتقوا ربهم الي الجنة زمراحتی اذا جاؤها و فتحت ابوابها و قال لهم خزنتها سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدين و قالوا الحمد لله الذی صدقنا و وعدده و اوزننا الارض نتبوا من الجنة حیث نشاء فنعم اجر العالمین قد تم فی شهر شعبان سنه ۱۳۰۳ حرره الخادم لروضه الرضویه رجبعلی» (قرآن مجید، ترجمه‌ی استاد محی الدین مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، تابستان ۱۳۸۶، ص ۶۲۹).

کاشی‌ها کاسته شده، اما در عوض کتیبه‌ای معرق بر روی ازاره، افزون شده است. قسمت بالای ایوان مزین به خشت‌های زر اندود و پوشش آن، معرق طلا است. در طرفین ایوان طلا، دو ایوان باستانی صفوی تقریباً به ارتفاع ۱۲ متر و ازاره ای از سنگ مرمر و قسمت‌های کاشی‌کاری قرار دارد که بخش‌هایی از آن تجدیدی و تعمیری هستند.^{۲۰}

تصویر ۳: چپ، نمایی از ایوان طلا، حرم مطهر.
تصویر ۴: راست، کتیبه قرآنی، بالای ایوان طلا در صحن عتیق.
تصویر ۵: پایین، کتیبه بر روی کاشی تزئینی معرق، ایوان طلا.

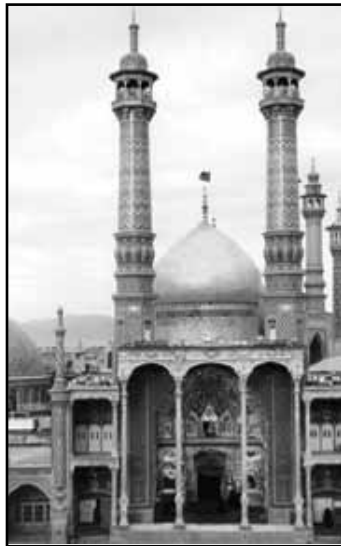
این کتیبه به خط ثلث، آیاتی از قرآن را در بر دارد. (تصویر ۴) در ادامه کتیبه، شرح و تاریخ ساخت بنا، ۹۶۵/۱۵۱۹، و تجلیل از سازنده آن به تفصیل آورده شده است.^{۲۱} آیات ابتدایی کتیبه، بر هدایت انسان توسط خداوند دلالت دارد و سپاس و ستایش بندگان نثار خداوند شده است. در همین ایوان، کاشی معرقی با تزئینات بسیار زیبایی به چشم می‌خورد که متنی نیز در آن است که در میان تزئینات گیاهی (اسلیمی و گل‌ها) محصور شده است. (تصویر ۵)

۲۰- محمد مهدی عقیلی، بناهای آرامگاهی، پیشین، صص: ۳۶۴-۳۶۵.

۲۱- «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا أَوْ مَكَانًا لِنَهْتَدِي لَوْلَا أَنَّ هَدَانَا اللَّهُ لَمَا بَعْدَ فَقَدَ اتَّفَقَ بِنَاءُ هَذِهِ الْعِمَارَةِ الرَّفِيعَةِ وَ الرَّوضَةِ الْمُعَقَّدَةِ الْمُتَنِيعَةِ فِي زَمَنِ خَلَاقَةِ السُّلْطَانِ الْأَعْدَلِ الْأَعْلَمِ خَلِيفَةِ اللَّهِ فِي الْعَالَمِ مَالِكِ رِقَابِ الْأُمَمِ مُوِي مَلُوكِ الْعَرَبِ وَ الْعَجَمِ حَامِي بِلَادِ أَهْلِ الْإِيمَانِ مَاحِي الْكُفْرِ وَ الطُّغْيَانِ نَاشِرِ الْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ بِأَسْطِ مَهَا الْأَمْنِ وَ الْأَمَانِ هَادِي أَخْلَاقِي إِلَى الْأَشْرَفِ الْأَدْيَانِ الْمُخْتَصِّ بِعَنَائِهِ الْمَلِكِ الْمُتَّانِ السُّلْطَانِ ابْنِ السُّلْطَانِ أَبُو الْمُظْفَرِ شَاهِ اسْمَعِيلِ بِهَادِرِ خَانَ اللَّهِمْ خَلَدَ مِيَامِينَ مَعْدَلْتَهُ وَ آثَارِ مَرَحِمِهِ عَلِي مَفَارِقِ الْمُسْلِمِينَ وَ أَيْدِ وَ شَيْدِ قَوَاعِدِ أَرْكَانِ خَلَاقَتِهِ وَ سُلْطَنَتِهِ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ لِلْإِعْلَاءِ كَلِمَةِ الْحَقِّ وَ تَرْوِيجِ مَذْهَبِ أَهْلِ الْمُعْصَمِيْنَ بِالنَّبِيِّ الْعَرَبِيِّ ابْنِ الْقَاسِمِ مُحَمَّدِ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَ سَيِّدِ الْأَتُولِينَ وَ لِأَخْرِيْنَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا دَائِمًا أَبَدًا سَرْمَدًا وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ أَوَّلًا وَ آخِرًا وَ بَاطِنًا وَ ظَاهِرًا فِي تَارِيخِ شَهْرِ رَجَبِ الْمَرْجَبِ مِنْ سَنَةِ خَمْسِ وَ عَشْرِينَ وَ تَسْعِمَايَةِ هَجْرِيَةِ نَبْوِيَّهِ كَتَبَهُ وَ لِي الْحَسِينِي.»

کتیبه دیگری که آیاتی از قرآن را در خود دارد، کتیبه بالای ایوان آئینه (تصویر ۶) است. این ایوان در جانب شرقی حرم مطهر قرار دارد که به خاطر آئینه کاری به ایوان آئینه معروف است. ایوان را میرزا علی اصغر خان امین السلطان، همزمان با بنای صحن نو بنیاد کرده و اثری هنری و نفیس از معمار و هنرمند معروف دوره قاجار، «استاد حسن معمار قمی» است. ازاره ایوان از سنگ مرمر و بالای آن، بدنه تا سقف، آئینه کاری است.^{۲۳} (تصاویر ۹ و ۸ و ۷) انشاء کتیبه این ایوان از شیخ محمد حسن مجتهد قمی و خط ثلث آن از ملا رجبعی مذهب مشهدی^{۲۳} است که بر روی سنگ مرمر نقر شده است.^{۲۴}

ابتدای متن کتیبه را آیه ۳۵ سوره نور تشکیل می‌دهد به معنی: « خدا نور وجود بخش آسمانها و زمین است، داستان نورش به مشکواتی ماند که در آن روشن چراغی باشد و آن چراغ در میان شیشه ای که تالو آن گویی ستاره ایست درخشان و روشن، از درخت مبارک زیتون که با آنکه شرقی و غربی نیست، شرق و غرب جهان بدان فروزان است... و بی آنکه آتشی آنرا برافروزد خود به خود جهانی را روشنی بخشد که پرتو آن نور حقیقت به روی نور معرفت قرار گرفته و خدا هر که را خواهد بنور خود- و اشراقات وحی خویش- هدایت کند، این مثالها را خدا برای مردم هوشمند می‌زند که به راه معرفتش هدایت یابند و خدا به همه امور غیب و شهود عالم داناست»^{۲۵} و در ادامه عبارتی در مدح ناصرالدین شاه و در پایان آن نیز رقم نگارنده و تاریخ نگارش آن ذکر شده است. یکی از خواص آئینه، انعکاس نور به اطراف است. با توجه به معنای آیه شریفه، وجود آن در چنین مکانی، بدون شك نشان از انعکاس انوار الهی بر تمامی بندگان و زوار حضرت معصومه (س) است.

تصویر ۶: نمایی از ایوان آئینه، حرم مطهر.
تصویر ۷: کتیبه قرآنی، آیه ۳۵ سوره نور، ایوان آئینه.
تصویر ۸: کتیبه قرآنی، ادامه ی آیه ۳۵ سوره نور، ایوان آئینه.
تصویر ۹: کتیبه قرآنی، ادامه ی آیه ۳۵ سوره نور، ایوان آئینه.

۲۲- در داخل ایوان، يك دارالحفاظ و دو شاه‌نشین قرار دارد که بر فراز شاه نشین‌های شمالی و جنوبی، دو شاه نشین فوقانی و در عقب، دو غرفه بزرگ دارد که سابقاً دارالتولیه و کتابخانه بوده‌اند. در جلوی ایوان، فضای سرپوشیده شکوهمند و بدیعی قرار دارد که پوشش تخته پوش خاتم کاری آن از جلو بر فراز چهار ستون سنگی بلند ماریچی با پایه ستون‌های چند ضلعي حمل شده است. در طرفین این فضا، دو کفش کن و بر فراز هر يك، تالارچه‌ای زیباست.
۲۳- ثلث نویسن دوران قاجار که از آثار او می‌توان به کتیبه مدخل حرم نو که ناصرالدین شاه او را تذهیب کرده است و دو کتیبه سر در ورودی صحن جدید حرم حضرت معصومه (س) و کتیبه سر در ساعت که به نام امین السلطان می‌باشد اشاره کرد. (مهدي بياني، احوال و آثار خوشنویسان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم، آبان ۱۳۵۸، ص ۵۹).
۲۴- «قال الله تبارك و تعالي «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةِ كَأَنَّهُ كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَ لَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُّورٌ عَلَيَّ نُورٌ يُهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» و بعد لقد حاز اصل المجد و الشرف و جاز كل سلف و خلف ببناء هذالصحن و الايوان المباهي في زهو جماله ابهي قصور الجنان في دولة الامن و الامان و دوره العدل و الاحسان عهد السلطان علي الطلاق و الخاقان بالا ستحقاق الشهر بصفاته بل هي تشهر بذاته الجدير لها بحقيقته كما أنها لا تجدر إلا بحضرته السلطان بن السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان بن الخاقان السلطان ابو المظفر و الانتصار ناصر الدين شاه قاجار لا زالت بقاع الارض... و ارح عالم للبناء ان ترم فحاسب هذه جنة قم ۱۳۰۳ كتبه رجبعي الخادم».
۲۵- ... و بي آنکه آتشی آنرا برافروزد خود به خود جهانی را روشنی بخشد که پرتو آن نور حقیقت به روی نور معرفت قرار گرفته و خدا هر که را خواهد بنور خود- و اشراقات وحی خویش- هدایت کند، این مثالها را خدا برای مردم هوشمند میرند که به راه معرفتش هدایت یابند و خدا به همه امور غیب و شهود عالم داناست. (قرآن مجید، ترجمه‌ی استاد محی الدین مهدي الهی قمشاهی، پیشین، صص: ۴۷۸-۴۷۷).

تصویر ۱۰: چپ بالا، نمایی از مسجد بالاسر.

تصویر ۱۱: راست، کتیبه قرآنی، آیه ۱۴۴ سوره بقره ، بالای محراب مسجد بالاسر.

تصویر ۱۲: چپ، پایین، نمایی از ضریح حرم مطهر.

۲۶- «قال الله تعالی قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوْهُ وُجُوْهُكُمْ شَطْرَهُ وَ اِنَّ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُوْنَ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ وَ مَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُوْنَ. صَدَقَ اللّٰهُ وَ رَسُوْلُهُ اَحْمَدُ النَّجْفِيُّ الرَّجَزَانِيُّ ۱۳۴۶» به معنی: « ما توجه تو را بر آسمان در انتظار وحی و تغییر قبله بنگریم و البته روی تو را به قبله ای که خوشنودت سازد بگردانیم پس روی کن بسوی مسجد الحرام و شما مسلمانان نیز در هر کجا باشید گاه نماز روی بدان جانب کنید و گروه اهل کتاب بخوبی می دانند این تغییر قبله به حق و راستی از جانب خداست و خدا از کردار آنها- که مطیع و نیکوکارند و یا منافق و زشت رفتارند- غافل نیست» (قرآن مجید، ترجمه می محی الدین مهدی الهی قمشه ای، ص ۳۰).

۲۷- بیژن، سعادت، مجموعه مطالعاتی ابنیه آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه (ع)، ایتالیا، موسسه ایل کاندلایاواوتیسونه، ۱۹۷۷، ص ۵۰.

۲۸- ناصر، مکارم شیرازی، تفسیر نمونه دارالکتب الاسلامیه، جلد اول، تهران، چاپ ۱۸، زمستان ۱۳۶۲، ص ۴۹۵.

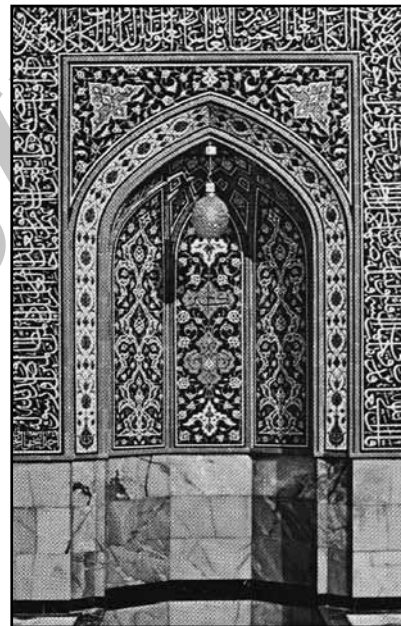
۲۹- براساس مدارک جدید، اولین ضریح را شاه بیگم در ۹۲۵/۱۵۱۹ بر روی مرقد قرار داد. در سال ۹۶۵/۱۵۵۷ شاه طهماسب صفوی، در چهار طرف مرقد ضریحی آجری آراسته به کاشی های هفت رنگ و کتیبه های معرق بنا نمود در اطراف آن منافذی باز بود تا هم مرقد دیده شود و هم زائران نذورات خود را داخل ضریح بریزند. در سال ۱۲۳۰/۱۸۱۴ فتحعلی شاه همان ضریح را نقره پوش کرد که این ضریح به مرور زمان فرسوده شد و در سال ۱۲۸۰/۱۸۶۳ ضریحی از نقره ضریح سابق و نقره های موجود در خزانه ساخته شد و به جای آن نصب گردید. این ضریح چندین مرتبه تجدید بنا و اصلاح شد و سال های متعددی روی مرقد حضرت باقی بود تا در سال ۱۳۳۸/۱۹۴۸ به دستور تولیت آن زمان، آقای محمد مهران، شکل ضریح را تغییر دادند و ضریحی را با ظرایف و شاهکارهای هنری ویژه ای به جای آن نصب نمودند که آن ضریح همچنان بر فراز تربت نورانی حضرت برقرار است و در اسفند ماه ۱۳۸۰/۲۰۰۲ تمام قسمت های نقره ای ضریح، از نقره ۹۲ درصد با بهترین نوع از نقره ۱۰۰ درصد خالص، خریداری شده از بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و چوب های زیر آن اعم از ستون و پایه و ... به دست استادکاران اصفهانی ساخته و قلم زنی شد و کارشناسان آستانه مقدسه، قسمت نقره ای آن را تعویض کردند و ضریح سابق که فرسوده شد به خزانه حضرت تحویل داده شد. (سایت حرم حضرت معصومه (س)، تاریخچه ابنیه حرم، www.masoume.com).

۳۰- نوشتن تمام خطوط در کتیبه ها کم و بیش رواج داشته و در بین کتیبه های موجود، خط ثلث در کار کتیبه نگاری، از زمان های قدیم تاکنون رواج داشته و این امر علل مختلفی دارد: اول این که خط ثلث با کاشیکاری و طرح های نقاشی و رنگ ها هماهنگی خاصی پیدا می کند، که خطوط دیگر به پای آن نمی رسند و علت دیگر این است که خط ثلث درشت اندام و با حرکات مختلف است و از فاصله دور چشمگیرتر به نظر میرسد. علاوه بر این که بعضی از خوشنویسان معتقدند که خط ثلث با روح معنوی و عرفانی قرآن و روایات سازگاری بیشتری دارد، (محمد مهدی، حمیدیان، مقاله هنر در حریم حضرت معصومه (س)، سایت: ۸۶/۱۱/۷، ۱۰:۵۰، www.imamalin.net).

۳۱- بیژن، سعادت، مجموعه مطالعاتی ابنیه آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه (س)، ایتالیا، موسسه ایل کاندلایاواوتیسونه، ۱۹۷۷، صص ۴۷-۴۶.

۳۲- محمد باقر انصاری، ترجمه فارسی خطابه غدیر، انتشارات تک، چ دوم، تهران ۱۳۸۳، ص ۶۹.

در بالای محراب مسجد بالاسر نیز، کتیبه ای به خط ثلث، قرار گرفته است. مسجد بالا سر (تصویر ۱۰) بزرگترین ابنیه آستان حضرت معصومه (س) است که در دوره صفویه ۳۵ متر طول و ۶ متر عرض داشت و به مرور زمان دگرگونی هایی در آن راه یافت. در سال ۱۳۳۸/۱۹۱۹ مسئولین روز، در اندیشه توسعه آن برآمدند، آن ها خرابه ای که در جهت غربی آن بود را خریداری کردند و اکنون فضایی وسیع و سرپوشیده و زیبا است که ۴۸ متر طول و ۱۴ متر عرض دارد و فاقد ستون و دارای دو پوشش است. این کتیبه آیه ۱۴۴ از سوره بقره^{۲۶} را در خود جای داده است. این کتیبه چنان که از تاریخش پیداست مربوط به دوره پهلوی دوم است و رقم آن نیز متعلق به احمد نجفی می باشد.^{۲۷} (تصویر ۱۱)

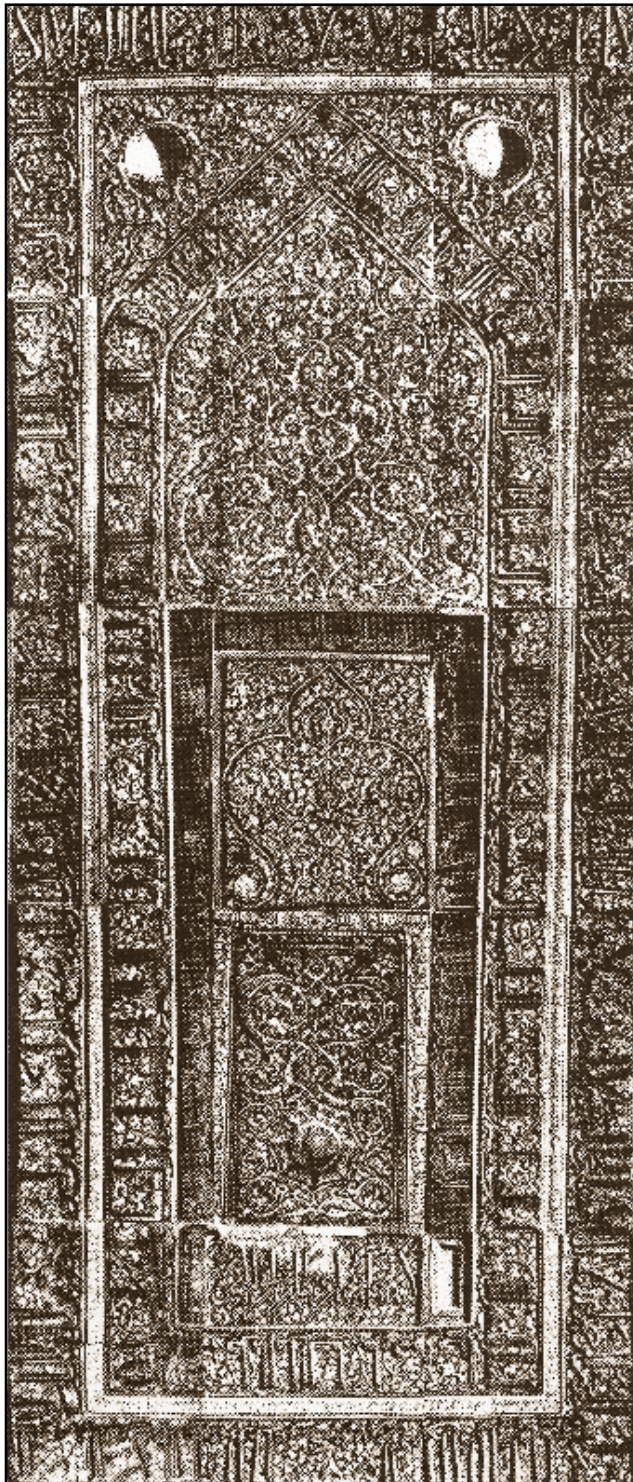
این آیه اشاره به تغییر جهت قبله از بیت المقدس به مسجد الحرام دارد و خداوند در این آیه، بعد از خطاب به حضرت محمد (ص) یک خطاب عام متوجه همه مسلمانان کرده تا تأکید کند که این تغییر قبله، به هیچ وجه یک امر خصوصی نیست بلکه برای عموم مسلمانان است و قرار گرفتن تمامی مسلمانان به سمت کانون اصلی، که نقطه کعبه است و وحدت و مرکزیت آن را مشخص می سازد.^{۲۸}

با توجه به معنا و تفسیر آیه شریفه، بر ما روشن می شود که دلیل استفاده این آیه در کتیبه ای محراب مسجد، که جایگاه نمازگزاران مسلمان می باشد، از چه روی بوده است. کتیبه دیگری، در بالای ضریح کنونی حرم مطهر وجود دارد.^{۲۹}

کتیبه بالای ضریح به خط ثلث^{۳۰} و نسخ برجسته طلایی، آیاتی از سوره مبارکه دهر (انسان) «هَلْ آتَىٰ» را به نمایش می گذارد.^{۳۱} شأن نزول این سوره مبارکه درباره ای اهل بیت پیامبر، حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه زهرا (س) و پاداش خیر در کمک به مسکینان و یتیمان است. حضرت محمد (ص) در خطبه غدیر می فرماید: «هیچ آیه ای مدح و رضایتی در قرآن نیست مگر درباره ای علی، و خداوند در سوره «هَلْ آتَىٰ عَلِي الْإِنْسَانَ» شهادت به بهشت نداده، مگر برای او و این سوره را درباره ای غیر او نازل نکرده و یا این سوره جز او را مدح نکرده است.^{۳۲} با توجه به این مسئله و التفات به معانی آیات سوره «دَهِرٌ»، انتخاب آن در مضمون کتیبه ضریح مطهر حضرت معصومه (س)، یادآور شأن و مقام آن حضرت است که از صلب و نسل حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه زهرا (س) می باشد. (تصویر ۱۲)

کتیبه‌های دیگر مربوط به کاشی‌های مرقد مطهر حضرت معصومه (س) است. (تصویر ۱۳)^{۳۳}
 زمینه کاشی‌ها لاجوردی، نقره‌ای، قهوه‌ای و فیروزه‌ای است. این کاشی‌ها را امیرمظفر بن احمد بن اسمعیل، سر دودمان آل مظفر به آستان مطهر، تقدیم کرده است و هنرمند خطاط و کاشی‌ساز آن محمد بن الطاهر ابی‌الحسین است. خطوط نگاشته شده، کوفی و نسخ برجسته و ساده و تاریخ آن سال ۱۲۱۶-۱۲۰۸/۱۱۳۳-۱۱۰۵ است. بر روی این کاشی‌ها، کتیبه شامل آیه‌الکرسی و آیاتی از قرآن مجید نوشته شده است.^{۳۴} (تصویر ۱۴) از این مجموعه کتیبه اول مربوط است به حاشیه دوم روی مرقد که دور می‌گردد و بر روی آن آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ سوره بقره نوشته شده است.^{۳۵}

تصویر ۱۳: چپ، کتیبه قرآنی، کاشی‌های مرقد مطهر حضرت معصومه (س).
 تصویر ۱۴: راست، کتیبه‌های قرآنی، نمایی از روبرو، کاشی‌های مرقد مطهر.

۳۳- این کاشی‌ها بهترین و نفیس‌ترین و کهن‌ترین شاهکار هنر کاشی‌سازی ایران، در دوران اسلامی است و به تمامی معنی گنجینه‌ی ناپیدایی از این هنر ارزنده ایران است که درون دیواری از کاشی معرق، در پشت ضریح حرم مطهر قرار دارد. این مرقد به درازای ۳۴۳ سانتی‌متر و پهنای ۱۷۸ سانتی‌متر و بلندی ۱۳۲ سانتی‌متر در فضای بسته ضریح کاشی‌کاری است. مرقد مطهر درون فضای ضریح به وضوح مستقیم قرار نگرفته است بلکه تا حدی مورب است. طرح کاشی‌های سطح فوقانی مرقد به صورت محرابی کامل است و از خشت‌های مختلف کاشی تشکیل شده است. ترکیب نقوش و رنگ‌ها و کتابه‌ها و تزیینات این سطح که بیش از ۶ متر مربع است، درجه استادی و تسلط سازنده کاشی‌ها را می‌رساند، (منوچهر، ستوده، کتابه‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س) و خطیبه‌های اطراف آن، صص: ۱-۲).
 ۳۴- بیژن سعادت، بناهای آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)، پیشین، ص ۴۵.

۳۵- بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ... «خدا یکتاست که جز او خدایی نیست زنده و پاینده است هرگز او را کسالت خواب نگیرد تا چه رسد به خواب رود. اوست مالک آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، که را جرأت است در پیشگاه او به شفاعت برخیزد، مگر به فرمان او، دانش او محیط است به آنچه پیش‌نظر خلق آمده و آنچه خواهد آمد و خلق به هیچ مرتبه علم او احاطه نتوانند کرد، مگر آنچه او خواهد. قلم و علمش از آسمان‌ها و زمین فراتر و نگهبانی زمین و آسمان بر او آسان و بی‌زحمت است، چه او دانای بزرگوار و توانای با عظمت است. کار دین به اجبار نیست. راه هدایت و ضلالت بر همه روشن گردید پس هر کس از راه کفر و اطاعت طاغوت برگردد و به راه ایمان و پرستش خدا گراید به رشته محکم و استواری چنگ زده است که هرگز نخواهد گسست و خداوند به هر چه خلق گویند و کنند شنوا و داناست. خدا یار اهل ایمان است. آنان را از تاریکی‌های جهان بیرون آرد و به عالم روشنایی برد و آنان که راه کفر گزیدند یار ایشان شیطان و دیو راهزن است. آن‌ها را از جهان روشنایی به تاریکی‌های گمراهی افکنند. این گروه اهل دوزخ و در آن مخلد خواهند بود. (قرآن مجید، ترجمه‌ی محی‌الدین مهدی الهی قمشاهی، پیشین، صص: ۵۷-۵۶).

داخل محراب، آیاتی به خط ثلث از سوره المملک- آیات ۱ تا ۶- نوشته شده است.^{۴۲}

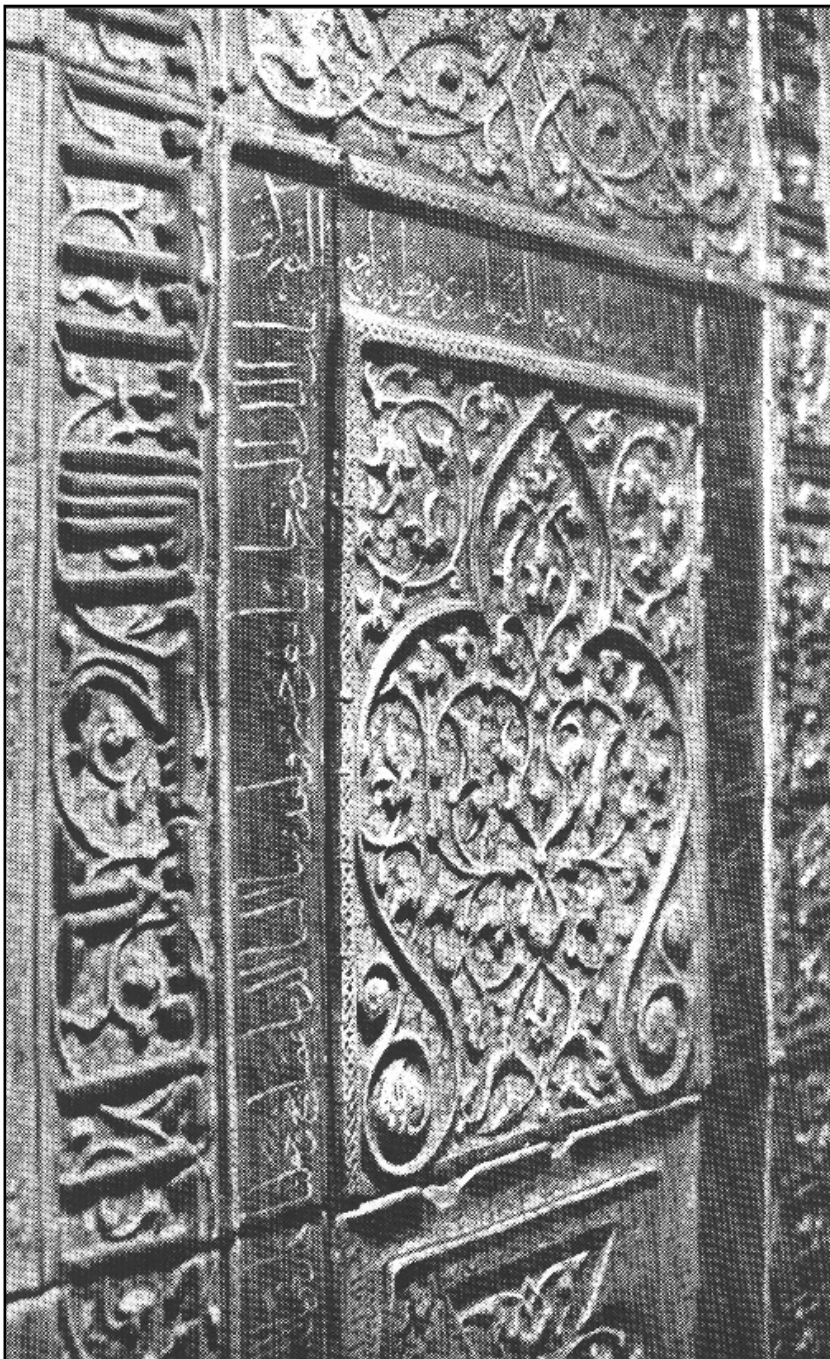
سعدۀ ملک، آغازین سوره جزء بیست و نهم قرآن کریم است. سوره‌ای مکی و دارای ۳۰ آیه و نام دیگر آن «تبارک» است که هر دو برگرفته از آیه اول و به معنای «فرمانروایی» و «پر برکت» است. این سوره از پر فضیلت‌ترین سوره‌های قرآن است و روایات زیادی در مورد فضیلت قرائت این سوره از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) نقل شده است. از جمله در روایتی از پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌خوانیم: کسی که سوره «تبارک» را بخواند، مانند کسی است که شب قدر را احیا داشته است: «مَنْ قَرَأَ سُورَةَ تَبَارَكَ فَكَأَمَّا أَحْيَا لَيْلَةَ الْقَدْرِ».^{۴۳} و کتیبۀ آخر به خط ریز نسخ در ۳ طرف مستطیلی است که داخل کتیبۀ چهارم قرار می‌گیرد و آیاتی از سوره یونس آیات ۹ تا ۱۱ و قسمتی از آیه ۱۲ نقش بسته است.^{۴۴} (تصویر ۱۵)

تصویر ۱۵: کاشی‌های سطح افقی مرقد مطهر.

۴۲- «تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ»، بزرگوار خدایی که سلطنت ملک هستی بدست قدرت اوست و او در همه عالم بر همه چیز تواناست خدایی که مرگ و زندگی را آفرید که شما بندگان را بپامرزاید تا کدام نیکوکارتر و خلوص اعمالش بیشتر است و او مقتدر و آمرزنده‌ی گناه بندگان است. آن خدایی که هفت آسمان بلند را به طبقاتی منظم بیافرید و به هیچ، در نظم خلقت خدای رحمان بی‌نظمی و نقصان نخواهی یافت، بارها با دیدهی عقل در نظام مستحکم آفرینش بنگر، که تا هیچ مستی و خلل در آن توانایی یافت. باز دوباره به دیدهی بصیرت دقت کن تا دیده تو خرد و زبون و خسته، نقیصی نیافته بسوی تو باز گردد و به حسن نظم الهی بینا شود و ما آسمان دنیا را به چراغ‌های انجم رخشان زیب و زیور دادیم و به تیر شهاب آن ستارگان، شیاطین را، رانندیم و عذاب آتش فروزان بر آن‌ها مهیا ساختیم. بر آنان که به خدای خود کافر شدند عذاب جهنم که بسیار بد منزلگاهی است، مهیا است، (قرآن مجید، ترجمه‌ی محی‌الدین مهدی الهی قمشاهی، پیشین، ص ۷۶۴).
۴۳- محسن، قرآنی، تفسیر نور، سوره ملک، برگرفته از سایت: ساعت ۶ بعداز ظهر، ۱۳۸۶/۱۱/۳۰

www.qaraati.net/tafsir.

۴۴- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ/ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَلَوْ يَعْلَمُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتَجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقَضَىٰ إِلَيْهِمْ/ أَجْلَهُمْ فَنَذَرَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَ نَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضَّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ غُضْرَهُ،» آنان که ایمان به خدا آورده‌اند نیکوکار شدند خدا به سبب ایمان آن‌ها را براه سعادت و طریق بهشت رهبری کند تا به نعمت‌های ابدی بهشتی که نهرها از زیر درختانش جاری است، منتعم گرداند در آن بهشت زبان شوق به تسبیح و تقدیس خدا گشایند که بارالها تو از نقص و آرایش پاک و منزهی و ثنای آن‌ها در بهشت جسم و جانشان را از هر رنج و غم و درد و حسرت سلامت آبد می‌بخشد و آخرین سخنان، حمد پروردگار عالمیان است و اگر خدا به عقوبت عمل زشت مردم و دعای شر مردم، که در حق خود می‌کنند به مانند خیرات شتاب می‌فرمود مردم همه محکوم به هلاکت می‌شدند ولیکن ما آنان را که منکر معادند، به لقای ما امیدوار نیستند، به همان حال کفر و طغیان برای آزمایش مهلت دهیم و هرگاه آدمی به رنج و زیانی افتد همان لحظه بهر حال باشد از نشسته و خفته و ایستاده، فوراً ما را به دعا می‌خواهد، آن‌گاه که رنج و زیانش برطرف شود باز هم به حال غفلت و غرور چنان باز می‌گردند که گویی هیچ ما را برای دفع ضرر و رنج خود نخوانده است. (قرآن مجید، ترجمه‌ی محی‌الدین مهدی الهی قمشاهی، پیشین، صص: ۲۷۹-۲۷۸).

در احادیث آمده است: انسان چون از قبرش بر می‌خیزد، عمل صالحش نورانی نزد او مجسم شده، او را به بهشت هدایت می‌کند. هدایت الهی، جریانی مداوم است، هر لحظه بر هدایت مؤمنان می‌افزاید و آنان را از پرتگاه حفظ می‌کند و در بن‌بست دنیا راهی به رویشان باز می‌کند، گره از کارشان می‌گشاید و همه‌جا کفایتشان می‌کند و در قیامت هم به بهشت رهنمونشان می‌کند. همه این هدایت‌ها از مفهوم کلی «یَهْدِيهِمْ» بر می‌آید.^{۴۵} در پایین و زیر مربع مستطیل، کتیبه‌ای با عبارت «كُتِبَ وَ عَمَلَهُ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي طَاهِرُ بْنُ أَبِي الْحَسَنِ» نقش بسته است، که بیانگر نام کاتب مرقد مطهر است.

با توجه به مضامین آیات ذکر شده بر روی مرقد مطهر، که در مفهوم هدایت انسان‌ها، دوری از شر و پذیرش ایمان به خدا و توجه به قدرت بیکران الهی است که هر آنچه را بخواهد انجام خواهد شد، پیشک کاربرد این آیات در مرقد حضرت معصومه (س) که در میان ائمه معصومین (ع) جایگاهی ویژه دارد با توجه به ویژگی‌های روحانی و معنوی حضرت، نشانه و راهنمایی است برای آنانی که رو به سوی حریم اهل ایمان آورده‌اند تا در کنار این برگزیده‌گان الهی رو به سوی درگاه حق آورند و از روشنی و پاداش خیر بهره‌برند.

مضامین دعایی:

دسته دوم کتیبه‌هایی که در این‌جا بررسی می‌شود کتیبه‌های دعایی حرم مطهر حضرت معصومه (س) می‌باشند. چنان‌که گفته شد، مضامین کتیبه‌های دعایی را عمدتاً اسماء خداوندی، نام‌های ائمه اطهار و خطاب قرار دادن نام‌های مبارکه‌ی ایشان، صلوات و دعا در حق معصومین (ع) تشکیل می‌دهند. کتیبه‌های دعایی حرم حضرت معصومه (س)، بیشتر کتیبه‌هایی با مضمون خطابه‌ها و نام‌ها هستند که به معرفی و بررسی برخی از آن‌ها در ذیل پرداخته می‌شود.

بر پایین بدنه‌ی گلدسته‌های سر در ایوان آئینه (تصویر ۱۶) که ارتفاع آن ۴۲ متر از سطح زمین و قطر آن ۳/۳۰ متر است، کتیبه‌ای وجود دارد که در آن خداوند با نام یا حَنَّانُ مورد خطاب قرار داده شده است.^{۴۶} (تصویر ۱۷) عبارت یا حَنَّانُ بر روی یک کاشی نقش بسته و اطراف آن را نقوش هندسی با اشکال گل و ستاره پر کرده است. این عبارت به خط کوفی بنایی و به رنگ سفید در زمینه مشکی کار شده و در یک کادر مربع شکل قرار گرفته، که اضلاع آن، از وسط، به شکل نیم دایره‌ای به سمت بیرون، امتداد یافته است. معلوم نیست که آیا پدید آورنده، صرفاً به لحاظ زیبایی از این ترکیب، بهره‌جسته است، یا در پی القاء مفهومی خاص، به بیننده بوده است. اما چنین ترکیبی می‌تواند نماد تمامیتی باشد که همه چیز گرد وجود او می‌چرخد. همچنین دور گلدسته سمت راست، در بالا، قبل از مقرنس‌کاری‌ها، کتیبه‌ای به خط کوفی قرار دارد با عبارت «الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»^{۴۷} «حمد از آن اوست و شایسته‌ی پرستش نیست جز خدا و خدا بزرگ است» و دور گلدسته سمت چپ در بالا عبارت «لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ»^{۴۸} «جنبش و توانی نیست جز به خدای والا و بزرگ» نقش بسته است.^{۴۹} (تصویر ۱۸)

تصویر ۱۶: بالا، نمایی از گلدسته‌های ایوان آئینه.

تصویر ۱۷: چپ، کتیبه دعایی، اسماء خداوند، گلدسته

های سر در ایوان آئینه.

تصویر ۱۸: راست، کتیبه دعایی سر یکی از گلدسته‌های

ایوان آئینه.

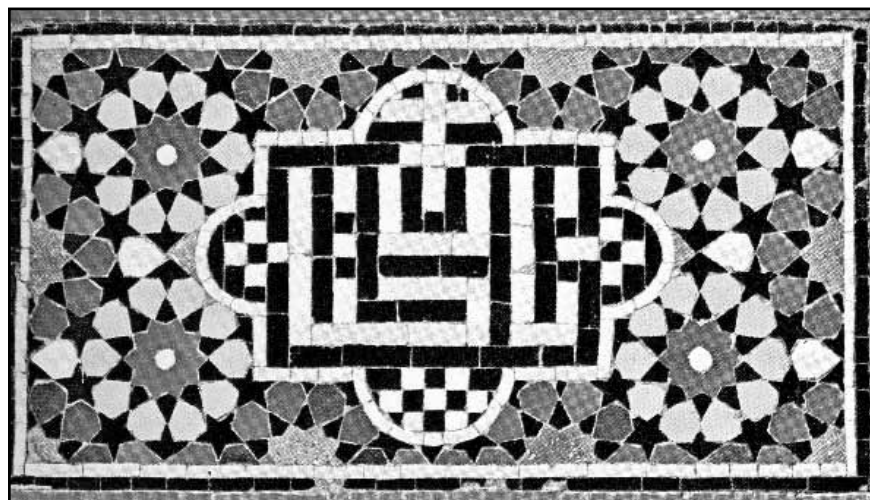
۴۵- محسن، قرآنی، تفسیر نور، سوره یونس، برگرفته از سایت: www.qaraati.net/tafsir

۴۶- این نام از اسماء جلالیه خداوند است که در دعای جوشن کبیر آمده و به معنای پرمهر و بخشاینده است. کلمه منان نیز که از اسماء الهی می‌باشد به معنای بسیار احسان‌کننده و پربخش است. [اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَلِكُ بِاسْمِكَ يَا حَنَّانُ يَا مَنَّانُ، بار خدایا از تو می‌خواهم به اسمت ای پرمهر، پربخشش]، (فرهنگ عربی-فارسی، مترجم محمد پندریگی، انتشارات اسلامی، چ سوم، ۱۳۶۲، صص: ۱۱۴ و ۵۴۹).

۴۷- بخش‌هایی از دعای تعقیبات مشترک نماز، مفاتیح‌الجنان.

۴۸- بخش‌هایی از دعای تعقیبات مشترک نماز، مفاتیح‌الجنان.

۴۹- منوچهر، ستوده، کتاب‌های حرم حضرت معصومه (س) و خطره‌های اطراف آن، پیشین، ص ۴۷.

بر روی گلدسته های اطراف ایوان طلا، که ارتفاع آن‌ها ۱۷/۴۰ متر- از سطح بام- و قطر آن ۱/۵۰ متر است با کاشی، گِرهی به شکل ماریچ، تماسازی شده است و در میان ماریچ نام‌های **اللَّهُ، مُحَمَّدٌ و عَلِي** به صورت مجزا و به خط کوفی معقلی، و در ردیف‌های مورب، ترکیب زیبایی پدید آورده است.^{۵۰} (تصویر ۱۹) در یک ردیف کلمات «اللَّهُ، عَلِي» و در ردیف دیگر، عبارت مبارکه **«مُحَمَّدٌ، عَلِي»** پشت سرهم قرار گرفته و این ردیف‌ها به صورت یکی در میان تکرار می‌شود. در پایین گلدسته نیز همین سه کلمه، به صورت افقی نوشته شده است. همچنین دو گلدسته سمت راست در بالا، عبارت «**إِنَّ اللَّهَ وَ مَلَائِكَتَهُ بَصُلُونَ عَلِي النَّبِيِّ**»^{۵۱} و دور گلدسته سمت چپ در بالا، عبارت «**يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ**»^{۵۲} به معنی «به‌راستی خدا و فرشتگان رحمت خواهند بر پیامبر، ای کسانی که ایمان آوردید رحمت بر او خواهید و درود فراوان بر او دهید» نقش بسته است.^{۵۳} (تصویر ۲۰) ذکر عبارات مربوط به ادعیه تعقیبات نماز بر روی گلدسته‌ها و مؤذنه‌ها، جایگاه فرا خواندن مسلمانان به برپایی نماز، بی‌شک یادآور و نشانه‌ای است از انجام برترین اعمال، به‌جای آوردن نماز و ستایش پروردگار عالم هستی.

ترکیب کلمات **اللَّهُ، مُحَمَّدٌ و عَلِي** اعتقادات مسلمانان شیعه را نشان می‌دهد و روشن می‌سازد که هر آنکس به عشق خداوند معتقد است، باید به دوستی پیامبر (ص) و امام علی (ع) اعتقاد داشته باشد. چه محبت پیامبر (ص) و اهل بیت شریفش، با روح و فرهنگ و هنر ایرانیان، درآمیخته است و مقام والای امام اول شیعیان حضرت علی (ع) و نقشی که در تکوین فرهنگ متعالی شیعه دارد، در کتیبه‌ها انعکاس یافته است و در کنار آن‌ها اسامی مبارکه دیگر امامان شیعه، که هر یک پس از دیگری مسئولیت هدایت انسان‌های آزاده را برعهده داشتند، آورده شده است.^{۵۴} این کتیبه تمامی سطح دو گلدسته ایوان طلا را پوشانده است.

کتیبه‌ی بعدی کتیبه‌ای است که بر سردر ورودی مدرسه فیضیه، ایوان شمالی صحن عتیق نگارش یافته است. صحن عتیق (تصویر ۲۱) واقع در شمال روضه مبارکه، اولین صحنی است که در بارگاه بنا شده، این صحن را چهار ایوان زیبا فرا گرفته است. این صحن و ایوان‌های شمالی و جنوبی آن، توسط «شاه بیگم» دختر شاه اسمعیل صفوی در ۱۵۱۹/۹۲۵ ساخته شد.^{۵۵}

تصویر ۱۹: بالا، نمایی از گلدسته‌های ایوان طلا و ایوان آینه.

تصویر ۲۰: چپ، کتیبه دعایی، الله، محمد و علی، گلدسته‌های اطراف ایوان طلا.

تصویر ۲۱: پایین، نمایی از صحن عتیق.

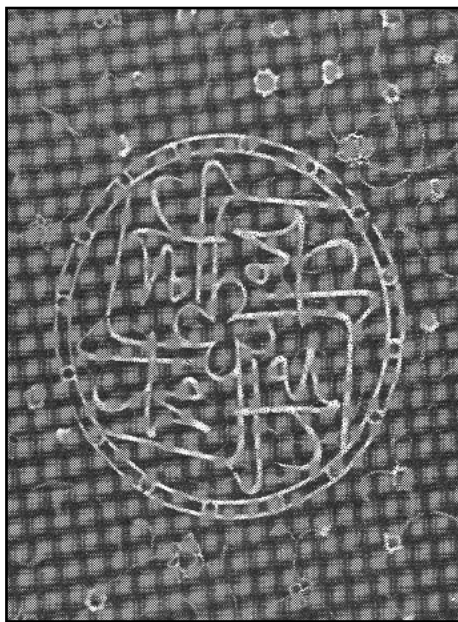

۵۰-دائرة المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی، بناهای آرامگاه، ص ۳۶۵.

۵۱- بخش‌هایی از دعای تعقیبات مشترک نماز، مفاتیح‌الجنان.
۵۲- بخش‌هایی از دعای تعقیبات مشترک نماز، مفاتیح‌الجنان.
۵۳- منوچهر، ستوده، کتاب‌های حرم حضرت معصومه (س) و خطبه‌های اطراف آن، ص ۴۷.

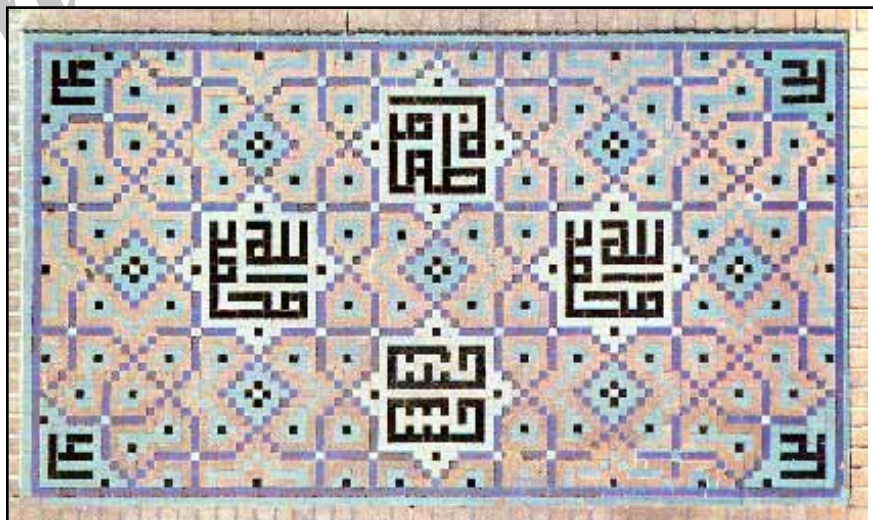
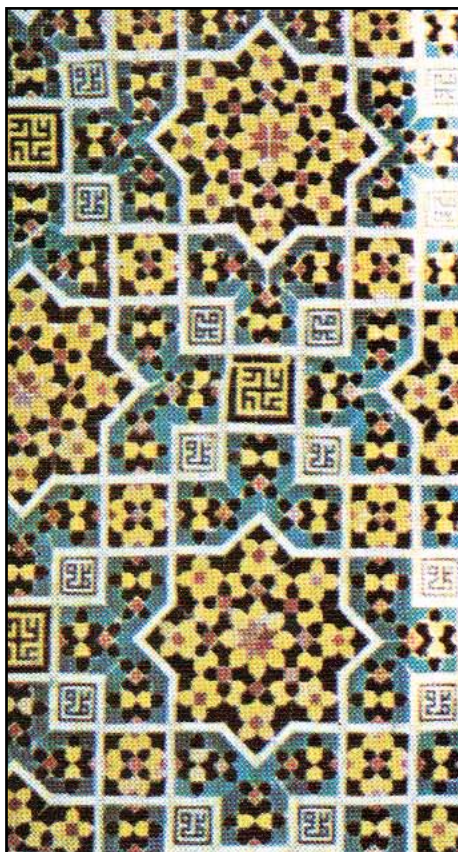
۵۴- مهناز، شایسته‌فر، کتیبه‌های اسلامی و تجلی نام علی در تزئین معماری، کتاب ماه هنر، فروردین و اردیبهشت، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۶۸.

۵۵- در دوره قاجاریه، فتحعلی شاه صحن را گسترش داده و بخش‌هایی بدان افزود. صحن عتیق ۳۵/۷۰ متر درازا و ۳۴/۷۰ متر پهنا دارد. در ضلع جنوبی آن ایوان طلا (ورودی صحن به روضه مبارکه) و ایوان‌های دو سوی آن در سه جانب دیگر، شانزده بقعه از شاهان قاجار، قرار دارد. گرداگرد صحن عتیق و پیشانی ایوان‌های بقاع، کاشی‌کاری شده است. در مدخل این صحن از شمال سردری با شکوه، از دوره طهماسب صفوی، که ورودی مدرسه فیضیه به صحن می‌باشد، ایوانی از دوره قاجار در داخل صحن قرار دارد. در مدخل صحن از مسجد اعظم در ضلع غربی نیز ایوانی کاشی‌کاری قرار دارد که بنا و تزئین آن از همین سده‌ی اخیر است (بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۳۶۵؛ بیژن، سعادت، مجموعه مطالعاتی ابنیه آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه (س)، پیشین، صص: ۲۷-۲۶).

در تصویر ۲۲ کتیبه‌ای با مضمون کلمات مُحَمَّد و عَلِي، هر کدام با تکرار چهار بار و به خط ثلث جلی حول مرکز دایره قرار گرفته‌اند و از ترکیب چهار «ع» کلمه عَلِي در وسط، گلی چهارپار تشکیل شده و سایر حروف کلمات مُحَمَّد و عَلِي در اطراف آن، شکل چلیپا مانندی را ایجاد کرده است. حواشی این ترکیب به وسیله دایره‌ای محصور شده و این دایره در فضایی از گل‌ها و اسلیمی‌ها قرا گرفته است. سطح داخلی دایره را نیز تزئینات اسلیمی پوشانده و بر زیبایی کتیبه افزوده است. ایجاد يك ترکیب از در آمیختن کلمات مُحَمَّد و عَلِي، بیانگر این اعتقاد است که مذهب تشیع کامل کننده و ادامه رسالت مُحَمَّد است و معنای واقعی دین مُحَمَّد، اسلام، در تشیع نهفته است. در کتیبه‌ی دیگری که در صحن جدید قرار دارد. کلمات مبارکه‌ی عَلِي و مُحَمَّد، در اشکال گوناگون و به گونه‌ای منظم، نگارش یافته و در ترکیب با نقوش هندسی متنوع، ترکیب زیبایی را پدید آورده است. (تصویر ۲۳) در مرکز، کلمه عَلِي با تکرار دو بار به صورت منقطع در خط کوفی بنایی، نوشته شده و اطراف آن را در چهار رأس کلمه مُحَمَّد در بر گرفته است. این ترکیب در تمامی سطح کتیبه، تکرار شده و تصویری زیبا و بدیع ایجاد کرده است.

در کتیبه بعد، که متعلق به صحن عتیق است، کلمات اللّهُ، مُحَمَّد، عَلِي، فَاطِمَة و حَسَن و حُسَيْن در ترکیبات مختلف، مربع‌هایی را تشکیل داده‌اند که در کنار نقوش هندسی ایجاد شده با قطعات کوچک رنگی، تصویر معنوی و دلپذیری را ایجاد نموده است. (تصویر ۲۴) در چهار گوشه کتیبه، چهار یا عَلِي به خط کوفی قرار گرفته است. در میان این مربع مستطیل که با چهار کلمه یا عَلِي شکل گرفته، فرمی لوزی مانند، متشکل از چهار قطعه قرار دارد. در رأس بالا و پایین این لوزی، کلمات اللّهُ و مُحَمَّد در ترکیبی مربع مانند، نوشته شده است و در رأس سمت راست، کلمه‌ی فاطمه (س) و در رأس سمت چپ، کلمات حسن و حسین (ع) در ترکیب با یکدیگر قرار دارند. قرار دادن اسامی حضرت فاطمه (س)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) در یک ردیف نشانگر این نکته است که هر سه بزرگوار، بر طبق تاریخ اسلام، رابطه معنوی، قدسی و عاطفی با پیامبر (ص) داشتند. امام حسن (ع) و امام حسین (ع) از همان سال‌های اولیه زندگی، به پیامبر (ص) بسیار نزدیک و مأنوس بودند و از کلام و دستور وی درکی عمیق داشتند. پیامبر (ص) بسیاری از اوقات، از آن‌ها به عنوان «آقای جوانان بهشت» یاد می‌کردند و در بسیاری اوقات، نقل کرده‌اند که «حسن و حسین (ع) فرزندان من هستند» این نام‌ها در ترکیب با نام‌های اللّهُ و مُحَمَّد، نشان دهنده عشق و علاقه هنرمند، نسبت به این بزرگان و ستایش و تکریم آن‌هاست.^{۵۷}

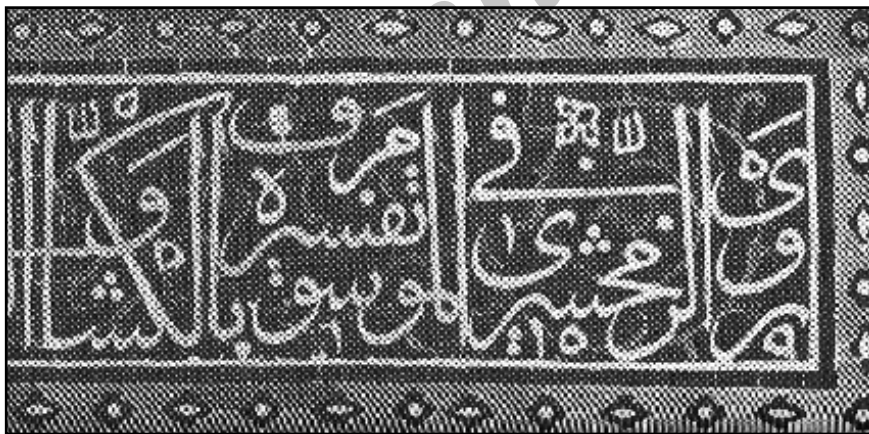
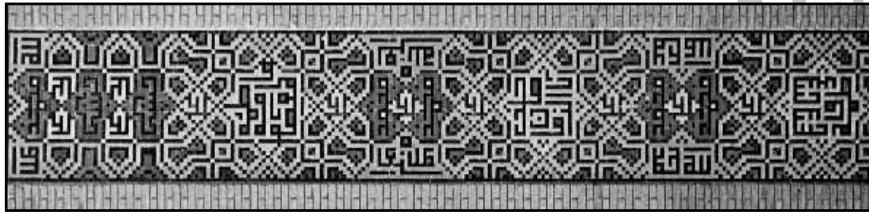

تصویر ۲۲: بالا، چپ، کتیبه دعایی، محمد و علي با تکرار چهار بار، سردر ورودی مدرسه فیضیه.
تصویر ۲۳: پایین، چپ، کتیبه دعایی، ترکیب علي و محمد در اشکال گوناگون، صحن جدید.
تصویر ۲۴: راست، کتیبه دعایی، اللّهُ، محمد، علي، فاطمه و حسن و حسین در ترکیبات مختلف، صحن عتیق.

۵۶-مهناز، شایسته‌فر، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴، صص: ۱۱۵-۱۱۳.

در کتیبه بعدی که بر بدنه‌ی مؤذنه‌ی در ایوان آیینه، نوشته شده است، کلمات مبارکه‌ی **اللَّهُ، مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ** هر کدام با ترکیب ۶ بار، در امتداد محور فرمی مستطیل شکل، قرار گرفته‌اند. (تصویر ۲۵) این کلمات در میان ستاره‌ی شش پر محصور شده و با تکرار، در میانه‌ی تصویر، ستاره‌ی کوچک دیگری را ایجاد کرده‌اند. فواصل این ستاره‌ها را اشکال هندسی زیبایی که درون آن‌ها با نقوش هندسی آراسته شده، پر کرده است.

آخرین کتیبه از نوع کتیبه‌های دعایی، کتیبه‌ی متعلق به صحن جدید است که در آن، علاوه بر نام خداوند و نام‌های پنج تن، نام حضرت صاحب الزمان و عبارت «**الْحَمْدُ لِلَّهِ**» در سپاس و ستایش خداوند به کار رفته است. (تصویر ۲۶) در چهار گوشه این کتیبه، نام «**الله**» سپس کلمه‌ی **مُحَمَّدٌ**، بعد از نام **عَلِيٌّ** با دوبار تکرار و سپس نام **حَسَنٌ** و **حُسَيْنٌ** هر کدام یک بار آمده است که مابین آن‌ها نام **عَلِيٌّ** باز هم دوباره تکرار شده است. در ادامه نام حضرت «فاطمه معصومه» نگارش یافته و پس از آن ترکیب «**مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ، مُحَمَّدٌ**» و پس از آن عبارت «**يا صاحب الزمان**» سپس مجدداً تکرار واژه‌های «**مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ، مُحَمَّدٌ**» و در آخر ترکیب سه تایی «فاطمه، حسن و حسین» در قطعات مجزا نگارش یافته است. در میان هر یک از این قطعات، نام **عَلِيٌّ**، به تنهایی تکرار شده است. در اطراف اولین ترکیب «**مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ، مُحَمَّدٌ**» عبارت «**سُبْحَانَ اللَّهِ**» و در تکرار دوم عبارت «**الْحَمْدُ لِلَّهِ**» نوشته شده است. هنرمند با گزینش عبارات پرمعناي مذکور در این کتیبه، روحانیت و معنویت خاصی به اثر بخشیده و ستایش و سپاس خود را در مقابل خداوند خاضعانه اظهار کرده است. یکی دیگر از کتیبه‌های دعایی، کتیبه حاشیه خارجی کاشی‌های مرقد مطهر می‌باشد، که به خط ثلث لاجوردی برجسته، بر متن گل و بوته‌دار طلایی، نگارش یافته و شامل صلوات کبیره است. در این کتیبه در ابتدا بر چهارده معصوم (ع) و سپس بر اصحاب آن‌ها، درود و صلوات فرستاده شده است.

تصویر ۲۵: راست، کتیبه دعایی، الله، محمد، علی، مؤذنه‌ی در ایوان آیینه.
تصویر ۲۶: چپ، بالا، کتیبه دعایی، نام خداوند و نام‌های پنج تن، صحن جدید.
تصویر ۲۷: چپ، پایین، کتیبه حدیثی، حدیثی از رسول الله (ص)، پایین ایوان طلا.

۵۷- «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي الْمُصْطَفِيِّ وَ الْمُرْتَضِيِّ وَ الْبَتُولِ وَ الْمُجْتَبِيِّ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ الشَّهِيدِ وَ السَّجَادِ وَ الْبَاقِرِ وَالصَّادِقِ وَ الْكَاطِمِ وَ الرَّضَا وَ التَّقِيِّ وَ النَّبِيِّ وَالرَّزِيِّ الْعَسْكَرِيِّ وَ الْأَمَامِ الْمُنتَظَرِ الْمَهْدِيِّ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ وَ أَصْحَابِهِ الْغُرِّ الرَّاشِدِينَ اللَّهُمَّ وَ آلِ مَنْ وَالَاهُمْ وَ عَادَ مَنْ عَادَاهُمْ وَ أَنْصَرَ مَنْ نَصَرَهُمْ وَ أَخَذَ مَنْ خَذَلَهُمْ وَ أَلْعَنَ مَنْ ظَلَمَهُمْ وَ عَجَّلَ فَرَجَهُمْ وَ أَهْلَكَ أَعْدَائَهُمْ اللَّهُمَّ أَحْسِنَا مَعَ آلِ طه وَ يسٍ مُحَمَّدٍ وَ الْأَهْلِ الْهَادِينَ».

کتیبه‌های حدیثی

سومین دسته از کتیبه‌های حرم مطهر راه احادیث و مضامین حدیثی تشکیل می‌دهند. در پایین ایوان طلا، کتیبه‌ای به خط ثلث به صورت افقی قرار گرفته که حدیثی از رسول الله را به نقل از تفسیر زمخشری^{۵۸} در بر گرفته است.^{۵۹} (تصویر ۲۷) بخش پایانی کتیبه شامل صلوات بر چهارده معصوم است.^{۶۰}

تصویر ۲۸: بالا، کتیبه حدیثی، حدیثی از امام رضا (ع)، دارالحفاظ، مدخل ایوان طلا.
تصویر ۲۹: پایین، کتیبه حدیثی، حدیثی از امام رضا (ع)، دارالحفاظ، مدخل ایوان طلا.

در این حدیث بر دوستی پیامبر و خاندانش تأکید شده و فضائل محبین آل رسول بر شمرده شده است. کسی که میرد در حالی که عشق آل رسول در دلش جای دارد شهید و آمرزیده است و ایپانش کامل گشته است.

کتیبه دیگر به خط ثلث به رنگ سفید، در زمینه لاجوردی، همراه با تزئینات، حاوی حدیثی از امام رضا (ع)، بر دیوار دارالحفاظ، در مدخل ایوان طلا نگاشته شده است. رواق دارالحفاظ، محوطه بین ایوان طلا و ضریح مطهر است که سابقاً در این محل، خادمان و قاریان قرآن، مراسم ویژه‌ای داشته‌اند و هم‌اکنون نیز خطبه شامگاهی خدام در آنجا اجرا می‌شود. (تصاویر ۲۹ و ۲۸) در این کتیبه بر اهمیت و فضیلت زیارت حضرت معصومه (س) تأکید شده است.^{۶۱} در این حدیث، امام رضا (ع) زائرین حضرت معصومه (س) را در زمره بهشتیان قرار داده و فرموده کسی که حضرت فاطمه معصومه (س) را زیارت کند، بهشت ارزانی اوست. در پایان کتیبه نیز بر محمد و عترت پاکش درود و سلام فرستاده شده است.

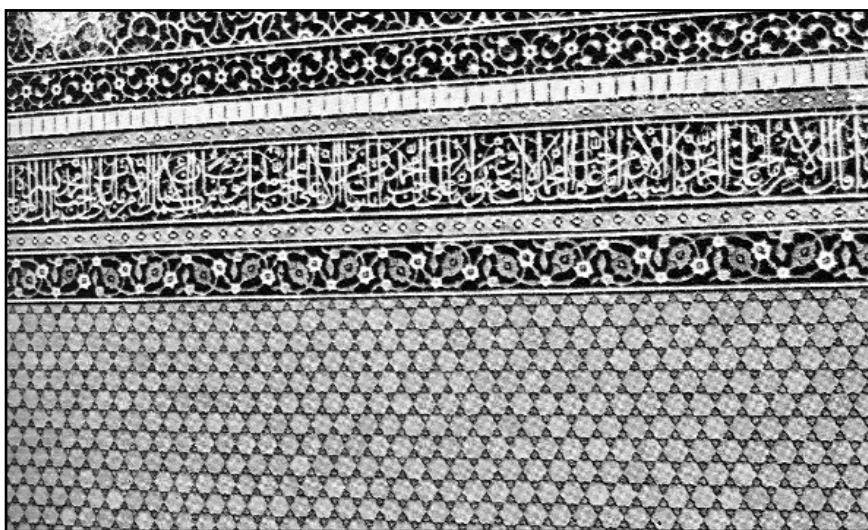
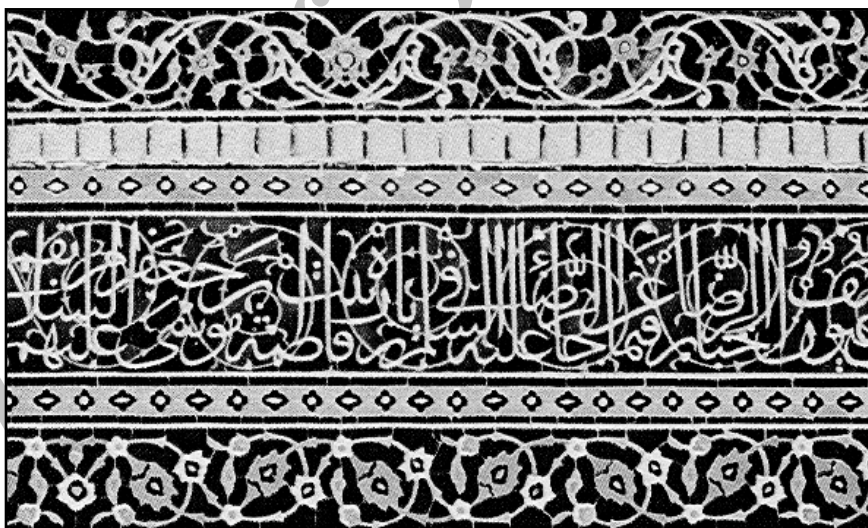
۵۸- تفسیر زمخشری، الکشاف، از عالم و مفسر نامی ترکمن « عمر بن احمد الزمخشری الخوارزمی » معروف به جارالله است که مدت نگارش آن در مکه معظمه ۶ سال به طول انجامیده است و معصران او این کتاب را مادر کلیه تفسیرها نامیده‌اند. اکثریت دانشمندان و مفسرین نامدار قرون گذشته و حاضر در نگارش نفاسیر خود، از جنبه‌های بلاغی و ادبی زمخشری، بهره‌جسته‌اند. حتی علامه طباطبایی نیز در تبیین معانی آیات و توضیحات به کشف مراجعه کرده است. این تفسیر جایگاه بلند و منزلتی عظیم دارد و تفسیر همانند آن در آثار پیشینیان و متأخران دیده نشده است (نقل از مقاله جارالله زمخشری، عالم و مفسر ترکمن، ملا عاشور قاضی و بی بی مریم شرعی، سایت : ۸۶/۱۱/۷، ساعت ۱۰/۳۰

www.turkmenstudents.com)

۵۹- «روي الزمخشری فی تفسیره الموسوم بالکشف و البیان عن رسول الله التعلی فی تفسیره الموسوم بالکشف و البیان عن رسول الله علیه و آله و سلم انه قال الا و من مات علی حب آل محمد مات شهیداً الا و من مات علی حب آل محمد مات تائباً الا و من مات علی حب آل محمد مات مؤمناً مستکمل الايمان الا و من مات علی حب آل محمد بشره ملک الموت بالجنه ثم نکراً و منکراً الا و من مات علی حب آل محمد ... الی الجنه کما زف العروس الی بیت زوجها الا و من مات علی حب آل محمد فتح له فی قبره پایان الی الجنه الا و من مات علی حب آل محمد جعل الله قبره مزار ملائکه الرحمه الا و من مات علی بغض آل محمد جاء یوم القیمه مکتوب بین عینه آیس من رحمه الله الا و من مات علی بغض آل محمد مات کافراً الا و من مات علی بغض آل محمد لم یشم رائحه الجنه صدق.

۶۰- «...اللهم صل علی محمد المصطفى و علی المرتضى و فاطمة البتول و السبطین الحسن و الحسین و علی زین العابدین و محمد الباقر و جعفر الصادق و موسی الکاظم و علی الرضا و محمد النقی و علی النقی و الحسن الرکعی و الحجة القائم محمد المهدي صاحب الزمان الائمة الهدي و مصابیح الدجی بهم اتولی و من اعدائهم اترأ»

۶۱- «قال مصنف عیون اخبار الرضا فیما جاء عن الرضا علیه السلام فی زیارة فاطمة بنت موسی بن جعفر علیهم السلام یقم حدتنا الی و محمد بن موسی بن المتوکل قالاً حدتنا علی بن ابراهیم بن هاشم عن ابيه سعد بن قال سئل ابا الحسن الرضا علیه السلام عن زیارة فاطمة بنت موسی بن جعفر علیهم السلام فقال من زارها فله الجنة صدق ابن رسول الله علی محمد خاتم النبیین و آله و عترته الطیبین الطاهرین».

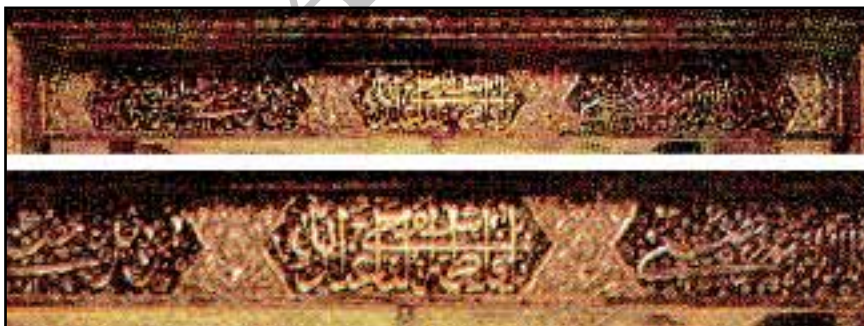
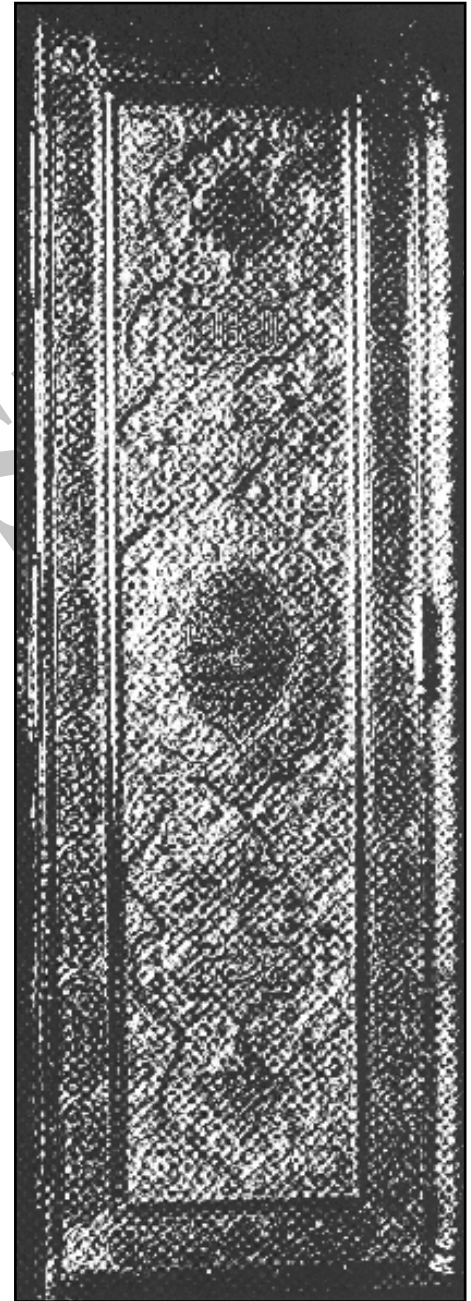

بر دو لنگه در ورودی فعلی ایوان طلا، کتیبه‌هایی نقش بسته است.^{۶۲} یکی از این کتیبه‌ها، حدیث «مَنْ زَارَ مَعْصُومَةَ بِقَمِّ كَمَنْ زَارَنِي» از امام رضا (ع)، در خصوص زیارت حضرت معصومه (س)، است که در میان لنگه‌ی سمت راست در ورودی ایوان طلا از بالا به پایین نگارش یافته و دیگری حدیث «مَنْ زَارَهَا عَارِفًا بِحَقِّهَا وَ جَبْتُ لَهُ الْجَنَّةَ» از امام صادق (ع) است که بر میان لنگه‌ی سمت چپ، از بالا به پایین نوشته شده است. (تصویر ۳۰) همان‌طور که قابل مشاهده است سه حدیث عنوان شده‌ی اخیر، از امامان رضا (ع) و صادق (ع)، در شأن و اهمیت زیارت حضرت معصومه (س) بوده که هر سه این احادیث، در مدخل‌های ورودی به حرم مطهر آورده شده‌اند. بدون شك حضور چنین احادیثی در این مکان‌های خاص، اتفاقی نبوده و هدف سازندگان آن، تجلی صفات و مقامات معنوی ائمه (ع)، در ابنیه‌ی مذهبی، چون مقبره مطهر حضرت معصومه (س) بوده است، تا در کنار آن زائران حرم به مراحل تزکیه نفس و عشق الهی دست یابند. بر بالای در ورودی شبستان حرم نیز، یکی از احادیث قدسی در دو قطعه و در خط نستعلیق نوشته شده است. (تصویر ۳۱)

«وَلَايَتُهُ عَلِيٌّ بِنِ أَبِي طَالِبٍ فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي» با این مضمون که «پذیرش ولایت حضرت علی (ع) ورود به بهشت و دوری از عذاب جهنم است» و میان دو قطعه، عبارت «یا فاطمه اشفعی لنا عند الله» نگارش یافته است. در توصیف عبارت مذکور باید گفت، بالاترین جایگاه شفاعت از آن رسول گرامی اسلام است که در قرآن کریم از آن، به مقام محمود، تعبیر شده است. همانا دو تن از بانوان خاندان رسول مکرم اسلام، شفاعت گسترده‌ای دارند که بسیار وسیع و جهان شمول است و می‌تواند همه اهل محشر را فرا بگیرد. یکی حضرت فاطمه زهرا (س) است که شفاعت، مهریه آن حضرت بوده و دیگری حضرت فاطمه معصومه (س) است که بعد از حضرت زهرا (س) از جهت گستردگی شفاعت هیچ کس و حداقل هیچ بانویی به شفیه محشر، دخت امام موسی بن جعفر (ع) نمی‌رسد.^{۶۳} وجود این گونه احادیث با این معانی محتوایی در کتیبه‌های حرم مطهر، به جایگاه ویژه شخصیت حضرت فاطمه معصومه (س) در میان ائمه (ع) و شیعیان حضرت علی (ع) بر می‌گردد.

کتیبه‌های ادبی

کاربرد کتیبه با مضامین شعر گونه، در حرم مطهر حضرت معصومه (س) گروه بعدی کتیبه‌ها، با عنوان کتیبه‌های ادبی است. کتیبه دور گنبد مطهر از خارج، چنان‌که گفته شد، اولین گنبدی (تصویر ۳۲) است که پس از سایبان حصیری موسی بن خزرج، بر فراز تربت پاک حضرت معصومه (س) بنا شد، قبه‌ای برجی شکل بود که در اواسط سده‌ی هشتم/ دوم به همت دختر امام جواد (ع) از آجر و سنگ و گچ ساخته شد. به مرور زمان و پس از دفن بعضی از بانوان علوی در جوار فاطمه معصومه (س)، دو گنبد دیگر در کنار گنبد اول ساخته شد.

تصویر ۳۰: راست، در ورودی فعلی ایوان طلا.
تصویر ۳۱: چپ، کتیبه حدیثی، حدیث قدسی، بالای در ورودی شبستان.

۶۲- در زمان تولیت آقای عبدالوهاب اقبال- نایب‌التولیه- بجای دو لنگه در نقره سابق، نصب شده که چهارصد و ده مثقال طلا و در حدود سی هزار مثقال نقره برای ساختن آن به‌کار رفته است، (منوچهر، ستوده، کتابه‌های حرم حضرت معصومه (س) و خطبه‌های اطراف آن، صص: ۲۳-۲۲).
۶۳- هادی، دانشور، مقاله ویژگی‌های حضرت معصومه (س)، پایگاه امام علی (ع)،

تصویر ۳۲: نمایی از گنبد طلای حرم مطهر.

در ۱۰۵۵/۴۴۷ میرابوالفضل عراقی^{۶۴} به جای سه گنبد، گنبدی مرتفع و آراسته به تزیینات آجر و کاشی، بدون ایوان و حجره بنا نهاد.^{۶۵} تصویر ۳۳: ابیاتی از قصیده فتحعلی خان صیای کاشانی^{۶۶} را در بر می‌گیرد که به خط نستعلیق آقا مهدی طهرانی ملک الکتاب،^{۶۷} دور حاشیه‌ی گنبد از بیرون قابل مشاهده است. در میان مصراع‌ها، اسامی خداوند و نام فتحعلیشاه قاجار^{۶۸} به صورت تکراری نوشته شده است.^{۶۹} گنبد طلاکاری فعلی، گنبدی است که فتحعلی شاه آن را ساخته است. زمانی که تذهیب و طلاکاری گنبد به دستور فتحعلیشاه قاجار به انجام رسید، میرزا صادق پروانه کاشی،^{۷۰} متخلص به ناطق، از شعری اصفهان قصیده ای در شصت و دو بیت در توصیف گنبد، صحن، رواق، مدح و تعریف حضرت معصومه (س) و بانی امر فتحعلی شاه قاجار، به نظم در آورد، که بسیار فصیح و بلیغ است.^{۷۱} این قصیده با «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، بِاسْمِ مَوْجُودِ کَرِیْمِ» شروع می‌شود که هر کدام از این جمله‌ها نیز با حساب جمل ۱۲۱۸/۱۸۰۳ است. همچنین جمله شصت و دو بیت و یک صد و چهار مصراع نیز، ۱۲۱۸ است. این قصیده ۶۲ بیتی در دور و در زیر ازاده بالای صحن عتیق، نوشته شده است. این کتیبه به خط ثلث و به رنگ سفید در زمینه لاجوردی است و شامل چهارده بیت از قصیده می‌باشد.^{۷۲} (تصویر ۳۴)

۶۴- وزیر طغرل، او به تشویق مرحوم شیخ طوسی (ره) این گنبد را بنا کرد.

۶۵- در سال ۱۵۱۹/۹۲۵ شاه بیگم صفوی، دختر اسمعیل صفوی، گنبد را تجدید کرد و بنایی هشت ضلعی، با ایوان زیبا و دو مناره بلند، با صحن و بناهایی دیگر بنیان نهاد. در سال ۱۸۶۴/۱۲۸۱ فتحعلی شاه قاجار گنبد را با خشت‌هایی طلایی تزیین کرد. محیط داخلی این گنبد ۲۸/۶۶ و محیط بیرونی آن، ۳۵/۶۰ متر است که از سطح بام تا ارتفاع ۹۰ سانتی متر، آجرپوش و سپس تا یک متر دیگر، از کاشی خشتی فیروزه‌ای پوشیده شده و سپس بقیه ارتفاع را با خشت‌های زرانود آراسته کرد. در سال ۱۳۸۰/۲۰۰۱ به علت تخریب ظاهر گنبد و جهت جلوگیری از وارد شدن صدمات دیگر به ساختمان گنبد، به همت تولیت آستانه مقدس حضرت آیت الله مسعودی خمینی، اقدام به بازسازی و تعمیرات اساسی گنبد حرم مطهر شد. سایت حرم حضرت معصومه: www.masoumeh.COM، تاریخچه ابنیه حرم مطهر، ۸۶/۱۱/۸، ساعت ۲۰:۱۰.

۶۶- وی یکی از ستارگان درخشان شعر پارسی است که در اواخر سده‌ی دوازدهم/ششم و اوایل سده‌ی سیزدهم/هفتم می‌زیسته است. وی اهل کاشان و از شاگردان حاج سلیمان صیای بیدگلی از شعری معروف زندیه، معاصر هاتف اصفهانی و آذر بیدگلی بود. او به دلایل کمالاتی که در وجودش دیده شده بود به خدمت فتحعلی‌شاه قاجار درآمد و از او لقب «ملک‌الشعراپی» در سن جوانی گرفت. از آثار او «شهنشاه نامه» در شرح سلطنت فتحعلی‌شاه و دیگری «خداوندنامه»، در وصف غزوات و معجزات حضرت رسول اکرم (ص) است. همچنین گلشن صبا، مقالات شهنشاهی، خلاصه‌الاحکام، عبرت‌نامه از دیگر آثار وی است. صبا در سال ۱۲۳۸/۱۸۲۲ درگذشت. برگرفته از: <http://weblog.zendehrood.com> ساعت ۱۰:۳۰، ۸۶/۱۱/۸.

۶۷- از خوشنویسان دربار فتحعلی‌شاه قاجار تا زمان ناصرالدین‌شاه بود. در کتیبه‌نگاری دست قوی داشته و غالب کتیبه‌های ابنیه دولتی زمان فتحعلی‌شاه به خط اوست. او را «ملک‌الکتاب السلطانی» خوانده‌اند و به‌جز نستعلیق، سایر اقلام را نیز نیکی می‌نوشته است. همچنین کتیبه، در طلای آستان حرم حضرت معصومه، به تاریخ ۱۲۳۲/۱۸۱۶، لوحه مرمری اطراف همین در به سال ۱۲۲۱/۱۸۰۶ و دو کتیبه به تاریخ ۱۲۶۲/۱۸۴۵ در بقعه منوچهرخان معتمدالدوله، نیز از آثار این خوشنویس می‌باشد. بیانی، مهدی، احوال و آثار خوشنویسان، انتشارات دانشگاه تهران، چ سوم، صص: ۸۴۹-۸۴۸.

۶۸- همان‌طور که قبلاً نیز گفته شد، در کتیبه‌های ادبی، مضمون اشعار، در وصف و اهمیت بنا و تکریم بانی بنا است. در زمان فتحعلی‌شاه قاجار نیز تحولات و ساخت و ساز بسیاری به‌دستور او در حرم مقدس حضرت معصومه (س) انجام شد. از جمله به ساخت گنبد طلاکاری در سال ۱۸۶۳/۱۲۸۱، اهداء در ورودی ایوان طلا به روضه مطهره سال ۱۸۰۷/۱۲۲۲، تذهیب‌کاری و طلاکاری گنبد حرم، ساخت آئینه‌کاری روضه مطهره، ۲۵-۱۸۲۹-۵۱-۱۲۴۵، می‌توان اشاره نمود. علت آوردن نام فتحعلی‌شاه در این قصیده نیز به جهت ساخت گنبد طلاکاری، نقلی است که در دور گنبد نقش بسته است.

۶۹- آتش موسی عیان از سینه سیناستی	یا رضوان	یا که زربن بارگاه بضعة موساستی	السلطان فتحعلی شاه قاجار
بضعة موسی بن جعفر فاطمه کز روی قدر	یا برهان	خاک درگاهش عبیری سنبل حوراستی	السلطان فتحعلی شاه قاجار
نوگلی ریگین زطرف گلشن یاسین بود	یا دیان عمل غلام شاه محمد حسین اصفهانی	آیتی روشن بصر نامه طاهاستی	السلطان فتحعلی شاه قاجار
پرتوی از آفتاب اصفای مصطفاست	یا منان	زهره از آسمان عصمت زهراستی	السلطان فتحعلی شاه قاجار
نسبتی صحن حرمش را به پا طاق حرم	یا حنان	کاین مکان عزت و آن مسکن غراستی	السلطان فتحعلی شاه قاجار
صحن او را هست اقصی پایه عزت جنان	یا غفران	کز شرف مسجود سقف مسجد اقصاستی	السلطان فتحعلی شاه قاجار

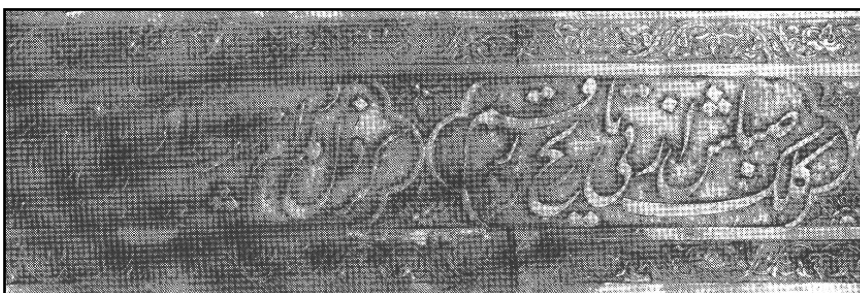
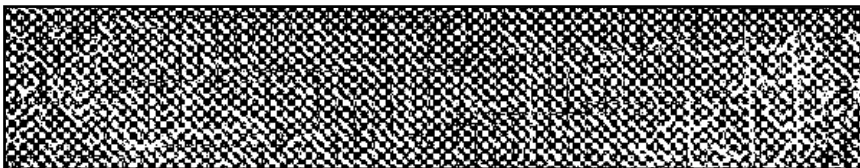
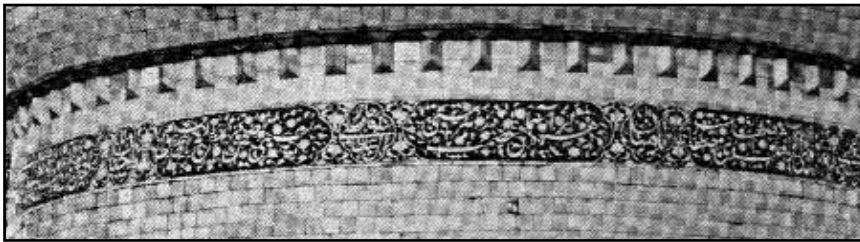
۷۰- شاعر عصر قاجاریه، قصیده معجزیه او به صورت کتابی توسط نشر بوعلی تهران در بهار ۱۳۸۰ منتشر شده است.

۷۱- میرزا صادق صنایع لفظی و معنوی بدیهی را طوری در این ابیات با زیبایی کلام در نظر گرفته که هیچ نمی‌توان دانست که این ابیات برای ماده تاریخ سروده شده است. هر یک از این مصراع‌ها، ماده تاریخ است و جمع حروف آن به حساب جمل ۱۲۱۸ (مطابق با سال ساخت ۱۲۱۸/۱۸۰۳ گنبد) می‌شود و شاعر گفتن این ابیات را معجزه دانسته و قصیده خود را قصیده معجزیه نامیده است. حتی جمله «این قصیده مسما بقصیده معجزیه است» نیز ۱۲۱۸ است. منوچهر، ستوده، کتاب‌های حرم مطهر حضرت معصومه و خطبه‌های اطراف آن، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۵، صص: ۴۵ - ۴۴.

۷۲- این قبله گلبنی است به زیور برآمده	یا پاک گوهری ست پر از زیور آمده	این روضه ایست کامده از جنت العلی	یا کوکبی ست سعد و منور برآمده
این زیب عرش یا که بود گوی آفتاب	یا نور حق که در همه اشیا برآمده	این قبله را چه اوج که با ارتفاع آن	صدر فلک بچشم ملک احقر آمده
وین قبه راست جای بجائی که پایه‌اش	از اوج مهر و ماه و زحل برتر آمده	کین قبه رفیع بجائی کشانده سر	کز قدر با سپهر برین همسر آمده
وین قبله و زمین ز همین رفعت و جلال	عرشی بدهر یا فلکی دیگر آمده	وین صحنه به ز صحن خیانت بهر اشک	آبش به از بقا و به از کوثر آمده
از دل سؤال کردم و گفتم مرا بگو	کین صحنه از چه رو، ز جنان بهتر آمده	دل در جواب گفت که اینک در این سؤال	عقل طیل قاصر و هم اقصر آمده
بهتر بود بحسن و علو از جنان در آن	مسکن که بنت موسی بن جعفر آمده	زهر عفاف فاطمه بنت موسی آنک	بر وی شرف ز فاطمه و حیدر آمده
معصومه که در ره ایوان اقدش	از قدر و صدق حور و پری چاکر آمده	شهاده‌ای که هر دو سرا جدش این عطا	با طالبان مذهب حق یاور آمده

و ابیات آخر قصیده:

پیدا دعای شاه عطاگستر آمده	تا اسم رنگس آمده و لاله در زبان	تا نام اصغر آمده و احمر آمده
از شوق احمر و زعنا اصغر آمده		

تصویر ۳۳: بالا، کتیبه ادبی، از قصیده ی فتحعلی خان صباي کاشانی، کتیبه دور گنبد مطهر از خارج.

تصویر ۳۴: وسط، کتیبه ادبی، قصیده معجزیه، دور صحن عتیق.

تصویر ۳۵: پایین، کتیبه ادبی بر سنگ مرمرِ قصیده دلگیری از فتحعلی خان صبا در ورودی ایوان طلا.

۷۳- تاریخ آن، ۱۳۹۰/۱۹۷۰ در قسمت پایین نوشته شده
۷۴- منوچهر، ستوده، کتابه های حرم معصومه (س) و خطیره های اطراف آن، صص: ۲۴-۲۳.
۷۵- همان مأخذ، ص ۴۱.

۷۶- این آستانه بضمه موسی بن جعفر است کز افتخار روی سلاطین برین دراست این آستان آن حرم آمد که جبریل در بام عرش پایه ی آن چون کبوتر ست و

دارای دهر فتحعلی شد که تیغ او در ملک این سلاله شمشیر حیدر است و ابیات آخر

در این حریم کامه هم پایه حرم ایوان و قبه و در ازو زیور و زرت کلک صباش از پی تاریخ ز در قم کز دل مدام چهر سلاطین باین دراست (این بیت در دو گل برجسته، بالای سر در است).

۷۷- زمین شد از دو بنا رشک آسمان بدین یکی بنای خلیل و یکی بنای امین

خلیل رحمن گشت آن بدان بنای قدیم امین سلطان گشت این بدان بنای چنین بروزگار بناها همی نهاد ستند

ولی نه چونین محکم نهاد و خوب آئین رواق طاق به آسمان نهاد اساس

زمین خاکش بر فرق فرقه و پر دین و قصیده «رائیه» با این اشعار

چو مرد پر هنر افتاد و بخت بودش یار چنین بماند از او در جهان چنین آثار کجا به رگه او پر زند فرشته چنین

کجا سایه او آسمان برد، زنهار بروزگار نگرده عزیز هر که نکرد

بدست خویش همیخوار درهم و دینار کسی که درهم و دینار خوار مایه گرفت

از او بجای بماند چنین اثر بسیار هزار و سیصد و سه چون گذش از هجرت

بآخر آمد این قصر و این بلند حصار (بیژن، سعادت، ابنیه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)، پیشین، صص: ۳۳-۳۲).

کتیبه ادبی دیگری دربرگیرنده ابیاتی است که بر حاشیه دو لنگه در ورودی داخلی ایوان طلا، با خط طلائی روی زمینه مینا، از اشعار سیدمحمدعلی ریاضی یزدی، به خط نستعلیق نقش بسته است.^{۷۳} این شعر در توصیف جایگاه و شأن منزلت حضرت معصومه (س) سروده شده است. در بخشی از ابیات آن آمده است:^{۷۴} (تصویر ۳۰)

این جا حریم دختر پیغمبر خداست
بانوی بزم قرب و حریم عفاف غیب
خاتون روز حشر و شفیع گناه خلق
آرامگاه خواهر السلطان دین رضاست
دُرچ حیا و عصمت کبرای کبریاست
دریای جودکان کرم معدن سفاست

در ادامه:

معصومه دخت موسی جعفر که حضرتش
این جا به احترام، قدم نه که از شرف
ظفرالنویس قدر قضا شوکتش قدر
گیسوی حور و بال ملک فرش زیرپاست
اقبال بین که طبع ریاضی بگناه اوج
فرمان پذیر امر قدر قدتش قضاست
تاریخ در به دور قمر با سقوط دال
چون نقطه های قوس صعودی در اعتلاست
گویند یک در از در فردوس از طلاست

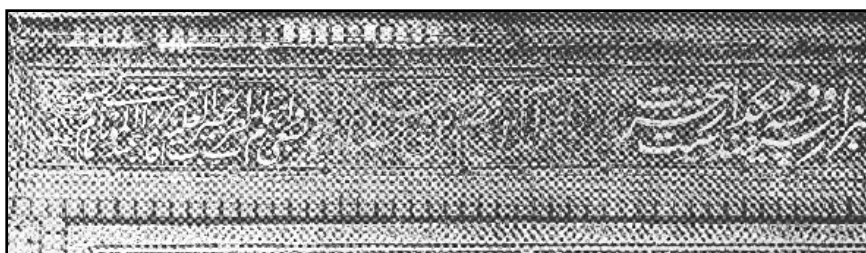
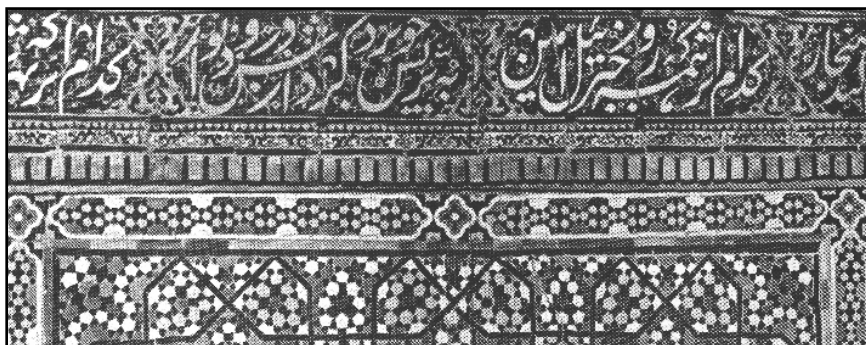
کتیبه بعدی متعلق به سنگ مرمر سفید و شفافی است که اطراف در ورودی ایوان طلا نصب شده و روی آن قصیده فتحعلی خان صبا بخط آقا مهدی ملک الکتاب آمده است و سال بنای آن ۱۲۲۱/۱۸۰۶ است.^{۷۵} این شعر در توصیف مکان مورد نظر و مدح حضرت معصومه (س) و بانی بنا فتحعلی شاه سروده شده است.^{۷۶} (تصویر ۳۵)

آخرین کتیبه ای که در این بخش مورد بررسی قرار می گیرد، کتیبه اطراف صحن جدید است. در ازاره فوقانی صحن، کتیبه ای است از کاشی که ۲۵۸/۸ متر طول دارد و بر زمینه آن اشعاری نوشته شده که یک مصرع به رنگ سفید و یک مصرع به رنگ زرد دارد و خط نستعلیق متن کتیبه، از میرزا آقا تبریزی و اشعار آن را میرزا فتح... کاشانی متخلص به «شیبانی» سروده است. (تصاویر -۳۷ ۳۶)

در این اشعار به توصیف بنا و مدح حضرت معصومه (س) و تکریم بانیان و سازندگان بنا پرداخته شده است.^{۷۷}

در پایان کتیبه این جمله دیده می شود «و سعی و اهتمام مقرب الحقرة العلیه آقا میرزا عبدالمولی باتمام رسید، راقمه میرزا آقا»

تصویر ۳۶: بالا، قسمتی از کتیبه ادبی اشعار فتح الله کاشانی شیبانی دور صحن اتابکی.
تصویر ۳۷: پایین، انتهای کتیبه ادبی دور صحن اتابکی.

نتیجه گیری

در این مقاله کتیبه‌های حرم مطهر حضرت معصومه (س) به لحاظ مضمونی و زیباشناسی بصری بررسی گردید. اکثر کتیبه‌های بررسی شده متعلق به دوره صفویه و قاجاریه است. مضامین کتیبه‌های حرم حضرت معصومه (س) مضامین قرآنی، دعایی، حدیثی و ادبی را در بر می‌گیرند. مضامین قرآنی، بر خلاف رسم رایج بناها، که در آنها از سوره‌های کوچک جزء سی‌ام قرآن استفاده می‌شود، عمدتاً آیاتی منتخب از سوره‌های بلند است. مضامین آیات را نمی‌توان در دسته بندی خاصی قرار داد و یا ترتیب ویژه‌ای برای آنها در نظر گرفت. بنابراین به راحتی نمی‌توان درباره نیت نگارنده از نوشتن آیه‌ای مشخص، در جایی مشخص از بنا، اظهار نظر کرد. اما در یک نگاه کلی، ستایش و سپاس خداوند در آنها به چشم می‌خورد.

اکثر مضامین دعایی حرم مطهر را اسماء خداوند و نام‌های ائمه معصومین تشکیل می‌دهند. استفاده از نام علی (ع) تقریباً در تمامی آنها مشترک است و پس از نام علی (ع) نام‌های خداوند و نام محمد (ص) بیشترین فراوانی را دارد. البته در هیچ یک از کتیبه‌ها، نام علی (ع) به تنهایی ذکر نشده است. استفاده مکرر از نام علی (ع) در کتیبه‌ها، نشان دهنده اعتقاد و تعصب شیعیان و بیانگر حب و عشق آنان به حضرت علی (ع) است. در کاربرد نام ائمه کمتر از حالت خطاب به واسطه "یا" استفاده شده و هنرمند کتیبه‌ها را صرفاً با ذکر و تکرار نام آنها مزین کرده است. اما در جایی که نام حضرت صاحب الزمان آورده شده، با خطاب قرار دادن ایشان از آن حضرت استمداد شده است.

اما کتیبه‌های حدیثی حرم، اکثراً همراه با ذکر منبع و نقل روایت پیرامون حدیث، همراه است. این احادیث اغلب در باب فضیلت محبت خاندان پیامبر، حب و ولایت علی و زیارت حضرت معصومه (س) است. بدین وسیله زائرین حرم از اهمیت کردار خود در نظر امامان و معصومین آگاه می‌شوند.

چنان که در متن مقاله بررسی گردید، در حرم حضرت معصومه (س) نوع دیگری از کتیبه‌ها وجود دارند که مضامین ادبی را در خود جای داده‌اند. به طور کلی استفاده از مضامین ادبی و شعر گونه در کتیبه‌های اماکن مقدس و به ویژه بارگاه معصومین از دوره قاجار به بعد رایج شده است. بنابراین در کتیبه‌های ادبی حرم حضرت معصومه (س) تاریخ زمان قاجار و رقم هنرمندان آن زمان ثبت شده است و تقریباً در تمامی آنها یادی از شاهان قاجار که بانی آن قسمت از بنا بودند، دیده می‌شود.

فهرست منابع

۱-دائرة المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۸.

۲-ستوده، منوچهر، کتابه های حرم مطهر حضرت معصومه و خطیره های اطراف آن، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۵.

۳-شایسته فر، مهناز، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، دوره ی ۵، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰، صص ۹۴-۵۷.

۴-شایسته فر، مهناز، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.

۵-شهاب، محمد علی و حسن، باقری، فاطمیون، قم، جمکران و زندگی نامه حضرت معصومه، تهران، انتشارات زریر، ۱۳۷۸.

۶-فراس، مریم، به کارگیری شاخصه های معماری اسلامی در معماری مسجد محله، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ی ۴، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵، صص ۸۴-۶۱.

۷- میر عظیمی، سید جعفر، بارگاه فاطمه معصومه علیها السلام تجلی گاه فاطمه زهرا علیه السلام، قم، انتشارات مشهور، ۱۳۸۵.

۸- رهنورد، زهرا، حکمت هنر اسلامی، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۴.

۹-شایسته فر، مهناز، کتیبه های اسلامی، تجلی کلمه علی در تزیین معماری، کتاب ماه هنر، تهران، موسسه نمایشگاه های فرهنگی، اردیبهشت ۱۳۸۰، صص ۷۳-۶۸.

۱۰-فضائلی، تعلیم خط، تهران، انتشارات سروش، سال ۱۳۶۳.

۱۱-الهی قمشه ای، محی الدین مهدی، ترجمه قرآن مجید، انتشارات حُر، ۱۳۶۸.

۱۲- سعادت، بیژن، مجموعه مطالعات ابنیه آستان مقدسه حضرت فاطمه معصومه (ع)، شیراز، دانشگاه شیراز، ۱۹۷۷.

۱۳-بیانی، مهدی، احوال و آثار خوشنویسان نستعلیق نویس، ج سوم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.

۱۴-مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر، فرند قرآن، ج اول، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.

۱۵-دانشور، هادی، مقاله ویژگی های حضرت معصومه (س)، برگرفته از پایگاه اینترنتی امام علی (ع).

16- Saadat, Bijan, *The Holy Shrine of Imam zadeh Fatima Ma'suma*, Qum, Plates and Designs, The Asia Institute, pahlavi university, Shiraz, Iran, 1977.

۱۷- سایتهای مورد استفاده:
www.masoumeh.com

۱۸- پایگاه امام علی (ع):
www.imamalinet.com

۱۹- پایگاه اطلاع رسانی دانشجویان و دانش آموزان ترکمن ایران:
www.turkmenstudents.com

فهرست تصاویر

۱- نمایی از صحن جدید یا صحن اتابکی، حرم مطهر، منبع ۱۷.

۲- کتیبه قرآنی، آیات ۷۴-۷۳ از سوره مبارکه زمر، پیشانی ایوان اتابکی در صحن جدید، منبع ۲، ص ۱۷۵.

۳- نمایی از ایوان طلا، حرم مطهر، منبع ۱۷.

۴- کتیبه قرآنی، بالای ایوان طلا در صحن عتیق، منبع ۲، ص ۱۳۷.

۵- کتیبه بر روی کاشی تزیینی معرق، ایوان طلا، منبع ۲، ص ۱۳۹.

۶- نمایی از ایوان آئینه، حرم مطهر، منبع ۲، ص ۱۷.

۷- کتیبه قرآنی، آیه ۳۵ سوره نور، ایوان آئینه، منبع ۲، ص ۱۵.

۸- کتیبه قرآنی، ادامه ی آیه ۳۵ سوره نور، ایوان آئینه، منبع ۲، ص ۱۵۱.

۹- کتیبه قرآنی، ادامه ی آیه ۳۵ سوره نور، ایوان آئینه، منبع ۲، ص ۱۵۱.

۱۰- نمایی از مسجد بالاس، منبع ۱۷.

۱۱- کتیبه قرآنی، آیه ۱۴۴ سوره بقره، بالای محراب مسجد بالاس، منبع ۱۶، ص ۳۰.

۱۲- نمایی از ضریح حرم مطهر، منبع ۱۷.

۱۳- کتیبه قرآنی، کاشی های مرقد مطهر حضرت معصومه (س)، منبع ۱۷.

۱۴- کتیبه های قرآنی، نمایی از روبرو، کاشی های مرقد مطهر، منبع ۲، ص ۱۲۱.

۱۵- کاشی های سطح افقی مرقد مطهر، منبع ۲، ص ۱۲۹.

۱۶- نمایی از گلدسته های ایوان آئینه، منبع ۱۷.

۱۷- کتیبه دعایی، اسماء خداوند، گلدسته های سردر ایوان آئینه، منبع ۱۶، ص ۳.

۱۸- کتیبه دعایی سر یکی از گلدسته های ایوان آئینه، منبع ۱۶، ص ۳۹.

۱۹- نمایی از گلدسته های ایوان طلا و ایوان آئینه، منبع ۱۷.

۲۰- کتیبه دعایی، الله، محمد و علی، گلدسته های اطراف ایوان طلا، منبع ۱۷.

۲۱- نمایی از صحن عتیق، منبع ۱۷.

۲۲- کتیبه دعایی، محمد و علی با تکرار چهار بار، سردر ورودی مدرسه فیضیه، منبع ۲، ص ۱۶۰.

۲۳- کتیبه دعایی، ترکیب علی و محمد در اشکال گوناگون، صحن جدید، منبع ۱۶، ص ۴۷.

۲۴- کتیبه دعایی، الله، محمد، علی، فاطمه و حسن و حسین در ترکیبات مختلف، صحن عتیق، منبع ۱۶، ص ۴۲.

۲۵- کتیبه دعایی، الله، محمد، علی، مؤذنه ای در ایوان آئینه، منبع ۱۶، ص ۴۰.

۲۶- کتیبه دعایی، نام خداوند و نام های پنج تن، صحن جدید، منبع ۱۶، ص ۳۹.

۲۷- کتیبه حدیثی، حدیثی از رسول الله (ص)، پایین ایوان طلا، منبع ۲، ص ۱۳۷.

۲۸- کتیبه حدیثی، حدیثی از امام رضا (ع)، دارالحفاظ، مدخل ایوان طلا، منبع ۱۶، ص ۲۴.

۲۹- کتیبه حدیثی، حدیثی از امام رضا (ع)، دارالحفاظ، مدخل ایوان طلا، منبع ۱۶، ص ۲۴.

۳۰- در ورودی فعلی ایوان طلا، منبع ۲، ص ۱۳۱.

۳۱- کتیبه حدیثی، حدیث قدسی، بالای درب ورودی شبستان، منبع ۱۶، ص ۲۱.

۳۲- نمایی از گنبد طلای حرم مطهر، منبع ۱۷.

۳۳- کتیبه ادبی، ابیاتی از قصیده ی فتحعلی خان صبا کاشانی، کتیبه دور گنبد مطهر از خارج، منبع ۱۶، ص ۳۷.

۳۴- کتیبه ادبی، قصیده معجزیه، دور صحن عتیق، منبع ۲، ص ۱۴۹.

۳۵- کتیبه ادبی بر سنگ مرمر قصیده دلگیری از فتحعلی خان صبا در ورودی ایوان طلا، منبع ۲، ص ۱۴۴.

۳۶- قسمتی از کتیبه ادبی اشعار فتح الله کاشانی شیبانی دور صحن اتابکی، منبع ۲، ص ۱۷۲.

۳۷- انتهای کتیبه ادبی دور صحن اتابکی، منبع ۲، ص ۱۷۲.

